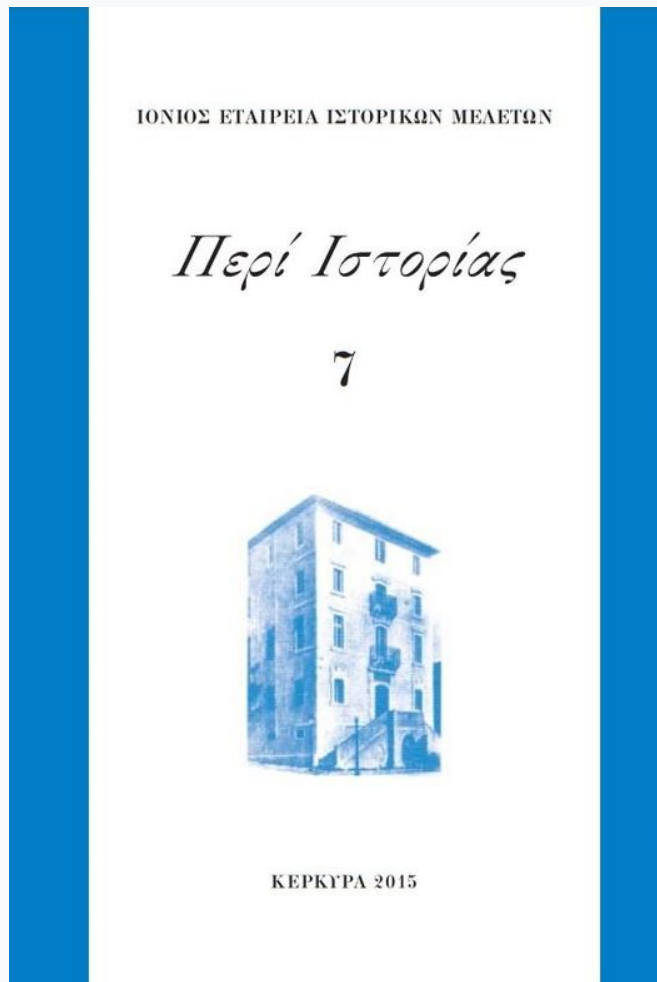

Peri Istorias

Vol 7 (2015)

Η περίθαλψη των Κρητών προσφύγων στον νομό Κεφαλληνίας (1867-1868)

Θεοδώρα Η. Ζαφειράτου

doi: [10.12681/p.i.24770](https://doi.org/10.12681/p.i.24770)

To cite this article:

Ζαφειράτου Θ. Η. (2020). Η περίθαλψη των Κρητών προσφύγων στον νομό Κεφαλληνίας (1867-1868). *Peri Istorias*, 7, 11-52. <https://doi.org/10.12681/p.i.24770>

Η ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ (1867-1868)

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα οι χριστιανοί της Κρήτης επεχείρησαν με μια σειρά επαναστάσεων να απελευθερωθούν από την οθωμανική κυριαρχία, αφού η Επανάσταση του 1821 στο νησί είχε καταπνιγεί. Σταθμός στην προσπάθειά τους αυτή υπήρξε η Κρητική Επανάσταση του 1866-1869, η οποία όχι μόνο δεν οδήγησε στην εκπλήρωση του στόχου της ένωσης με την Ελλάδα, αλλά δημιούργησε και τεράστιο ανθρωπιστικό πρόβλημα εξαιτίας των θηριωδιών των Οθωμανών εις βάρος των αμάχων του νησιού, εκ των οποίων χιλιάδες κατέφυγαν ως πρόσφυγες στα λιμάνια της ελεύθερης Ελλάδας.¹

Το παρόν άρθρο ασχολείται με αυτήν ακριβώς την ανθρωπιστική διάσταση του ζητήματος, και συγκεκριμένα με την κρατική παρέμβαση στο ζήτημα αυτό και την προσπάθεια των κατοίκων της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης να περιθάλψουν τους πρόσφυγες που κατέφθαναν στα νησιά στην περίοδο 1867-1868 εξαιτίας των εξελίξεων και των πολεμικών γεγονότων στην Κρήτη. Για τη συγγραφή του αξιοποιήθηκαν πληροφορίες κυρίως από αρχειακό υλικό που φυλάσσεται στα ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας και από τον τοπικό Τύπο της εποχής.²

Στις 21 Αυγούστου 1866 κηρύχθηκε επίσημα από τη Γενική Συνέλευση

1. Από την πλούσια σχετικά με την κρητική επανάσταση του 1866-1869 βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών (στο εξής *ΙΕΕ*), σ. 253-289, Ελευθέριος Πρεβελάκης, *Η μεγάλη κρητική επανάσταση (1866-1869)*, Αθήνα 1966, Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Η Κρητική Επανάσταση, 1866-1869*, Χανιά: Γ. Γεωρβασάκη, 1966, Ιωάννης Π. Μαμαλάκης, *Η Κρητική Επανάσταση του 1866-1869*, Χανιά: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Κρήτης, 1983.

2. Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Γεώργιο Ν. Μοσχόπουλο, διότι έθεσε στη διάθεσή μου υλικό σχετικό με το θέμα της παρούσας εργασίας, το οποίο είχε ο ίδιος στο παρελθόν συγκεντρώσει για σχετική με το θέμα εργασία του. Βλ. Γεώργιος Ν Μοσχόπουλος, «Υποδοχή και περίθαλψη Κρητών προσφύγων στην Κεφαλονιά (1867-1869) και η γενικότερη απήχηση του κρητικού αγώνα», στο: *Ροδωνία, Τιμή στον Μ.Ι. Μανούσακα*, τόμος δεύτερος, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1994, σ. 331-338.

των Κρητών η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα στο χωριό Ασχύφου Σφακίων, ως αποτέλεσμα της άσχημης κατάστασης που βίωναν οι χριστιανοί στο νησί σε εθνικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Οι εχθροπραξίες είχαν ξεκινήσει μερικές ημέρες ενωρίτερα στην επαρχία Σελίνου.³

Από την έναρξη του κρητικού αγώνα η απήχηση των γεγονότων που σχετίζονταν με αυτόν ήταν μεγάλη στον ελληνικό και ξένο Τύπο της εποχής, αφού ήταν ένα γεγονός που συγκλόνησε ολόκληρο τον ελληνισμό, κίνησε το ενδιαφέρον των φιλελλήνων σε διεθνές επίπεδο και απασχόλησε σοβαρά τη διεθνή διπλωματία, που ανέπτυξε ιδιαίτερη δραστηριότητα γύρω από τις εξελίξεις στο νησί, πάντοτε στο πλαίσιο των συμφερόντων της στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Όσον αφορά στον επανησιακό Τύπο, και μάλιστα στον κεφαλληνιακό, διαπιστώνεται ότι σε πολλές εφημερίδες της εποχής κυριαρχούσε σε πρώτο πλάνο το κρητικό ζήτημα, αφού αφιέρωναν στο θέμα όχι μόνον εκτενή και πλουσιότατη ειδησιογραφία, αλλά και έντονη αρθρογραφία, στην οποία αναγνωριζόταν στον αγώνα των δύο νησιών (Κεφαλονιάς και Κρήτης) στη δεκαετία του 1860 κυρίως ο κοινός εθνικός στόχος της ένωσης με την Ελλάδα.⁴

Πριν από την έναρξη της Επανάστασης, οι χριστιανοί της Κρήτης οργανώνονταν και κατά κύματα απομακρύνονταν προς τα ορεινά και δύσβατα μέρη για μεγαλύτερη ασφάλεια. Κύριο μέλημά τους ήταν η προστασία των οικογενειών τους από τις πολεμικές θηριωδίες των Οθωμανών, γι' αυτό και πολλοί έσπευδαν να τις φυγαδεύσουν από το νησί με μικρά ιστιοφόρα που κατευθύνονταν στα Κύθηρα και από εκεί στη Σύρο και κατόπιν στον Πειραιά.⁵

Παράλληλα, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό⁶ είχαν αρχίσει να συστή-

3. *ΙΕΕ*, σ. 253-254 και 257.

4. Ενδεικτικά αναφέρονται οι εφημερίδες *Σφήκα*, *Η Θέμις*, και *Αναμόρφωσις*, των ετών 1866-1868. Για παράδειγμα βλ. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 43, 19-5-1867, όπου σε άρθρο με τίτλο «Η 21 Μαΐου» γίνεται αναφορά στους Κρήτες επί τη ευκαιρία του εορτασμού της Ένωσης της Επτανήσου με την Ελλάδα. Επίσης, στην ίδια εφημερίδα, αρ. 44, 26-5-1867, στη στήλη «Διάφορα» αναφέρεται ότι μεταξύ των επιγραφών που αναρτήθηκαν για τον εορτασμό της 21ης Μαΐου, ήταν και οι εξής: «Ζήτω η τουρκομάχος Κρήτη», «Ζήτω η απελευθέρωσις άπαντος του ελληνικού έθνους», «Ζήτω η απελευθέρωσις των λαών», κ.λπ.

5. *ΙΕΕ*, σ. 256, *Έκθεσις της τε αμερικανοελληνικής επιτροπής και του Δόκτορος Σαμουήλ Γ. Χάου περί των ενεργειών αυτών υπέρ των εν Ελλάδι προσφύγων και των εν Κρήτη γυναικοπαίδων μέχρι 1ης Απριλίου 1868*, εν Αθήναις, Τύποις Λακωνίας 1868, σ. 11 και *Η Κρητική Επανάστασις από του 1866 μέχρι του 1868 υπό άγγλου τινός (κατοικούντος εν Κρήτη)*, εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου της Θέμιδος, 1869, σ. 13.

6. *Έκθεσις της αμερικανοελληνικής επιτροπής. Από της συστάσεώς της μέχρι*

νονται επιτροπές για την ενίσχυση του κρητικού αγώνα και την αποστολή στο νησί εφοδίων και εθελοντών. Συγκεκριμένα, στα τέλη Ιουλίου (1866) μετά από προσπάθειες των Μάρκου Ρενιέρη, Αλέξανδρου Κουμουνδούρου και πολλών άλλων επιφανών Ελλήνων, ιδρύθηκε στην Αθήνα Επιτροπή με την επωνυμία «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή». Η Επιτροπή αρχικά είχε 23 μέλη και στη συνέχεια επτά, και ανέλαβε το δύσκολο έργο της συγκέντρωσης χρημάτων με εράνους για την ενίσχυση του κρητικού αγώνα.⁷

Σημαντικός ήταν, επίσης, ο ρόλος της «Ειδικής επί των αποστολών Επιτροπής», που συστήθηκε στη Σύρο στις 3 Αυγούστου (1866) και η οποία, σε στενή συνεργασία με την «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή» της Αθήνας, εκτός από εράνους ανέλαβε και το έργο της αποστολής εφοδίων στην Κρήτη.⁸

Η εφημερίδα *Αναμόρφωσις* της Κεφαλονιάς στις 19 Αυγούστου 1866 πληροφόρησε τους αναγνώστες της για τη σύσταση επιτροπών σε Αθήνα, Σύρο, Πάτρα, Ναύπλιο, Άργος και Κέρκυρα για τη συγκέντρωση χρημάτων με σκοπό τη βοήθεια των Κρητών και τη συντήρηση και την περίθαλψη των γυναικοπαίδων που είχαν καταφύγει στην ελεύθερη Ελλάδα. Τους ανακοίνωσε, επίσης, ότι ανάλογη Επιτροπή είχε δημιουργηθεί πρόσφατα και στην Κεφαλονιά, αποτελούμενη από τους Ανδρέα Ραζή, Ιωάννη Καρούσο (Σαντριβίλη), Αναστάσιο Μοσχόπουλο, Σταύρο Φωκά, Ευαγγελινό Μαυροκέφαλο (Ταμία της Επιτροπής) και Νικόλαο Πολυζώη Γαλιατσάτο. Η Επιτροπή, σύμφωνα πάντοτε με την εφημερίδα, επρόκειτο άμεσα να δημοσιεύσει την ανακοίνωσή της προς το κοινό και να ξεκινήσει τις πατριωτικές της ενέργειες. Καλούσε τους ιερείς να φανούν αντάξιοι των περυστάσεων, αλλά και τους κτηματίες, εμπόρους, τεχνίτες και εργάτες να προσφέρουν ανάλογα με τις δυνατότητές τους. Σημείωνε, μάλιστα, ότι η

πρώτης Απριλίου 1868, σ. 35, όπου αναφέρεται ότι η Επιτροπή συνεστήθη στις 25-5-1867 υπό την προεδρία του δόκτορος Χάου με σκοπό αφ' ενός να συνεισφέρει στην περίθαλψη των Κρητών προσφύγων, αφ' ετέρου να διεγείρει το δημόσιο συναίσθημα στην Αμερική υπέρ της Ελλάδος και του ελληνισμού και, επιπλέον, για να συσφίξει τις σχέσεις των δύο λαών. Βλ. επίσης *Έκθεσις της τε αμερικανοελληνικής επιτροπής και του Δόκτορος Σαμουήλ Γ. Χάου, ό.π., σ. 11* και Ελευθέριος Πρεβελάκης, *Η Μεγάλη Κρητική Επανάσταση 1866-1869*, Αθήνα 1966, σ. 22.

7. Το *Δίκαιον*, έτος Α', αρ. 18, Κεφαλληνία Ληξούριον 11-11-1867: Στη στήλη «Διάφορα» αναδημοσιεύεται είδηση από τον *Εθνοφύλακα* Αθηνών, σύμφωνα με την οποία μέλος της Κεντρικής Επιτροπής Αθηνών για τους πρόσφυγες ήταν και ο Ληξουριώτης Ιωάννης Σκαλτσούνης, ο οποίος υπέβαλε την παραίτησή του δικαιολογημένα, όπως σημειώνεται, μολονότι είναι άγνωστος ο λόγος που τον οδήγησε σε αυτήν. (Για τον Ιωάννη Σκαλτσούνη βλ. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', εν Αθήναις 1904, σ. 577-600).

8. *ΙΕΕ*, σ. 256.

βοήθεια ενίσχυε τους δεσμούς με τους αγωνιζόμενους Κρήτες και έστειλε στην Ευρώπη το μήνυμα της ένωσης και της αποκατάστασης σύμπαντος του ελληνικού έθνους.⁹

Στις εκκλησίες, ωστόσο, της Επιτροπής δεν φαίνεται αρχικά να υπήρξε η αναμενόμενη ανταπόκριση, αφού η ίδια εφημερίδα (*Αναμόρφωσις*) στο φύλλο της με ημερομηνία 30 Σεπτεμβρίου 1866 αναφέρθηκε στην πρωτοβουλία του μητροπολίτη Πατρών να διατάξει την περιφορά δίσκου στις εκκλησίες της πόλης για τη συγκέντρωση χρημάτων για τους πρόσφυγες και σχολίασε αρνητικά τη στάση των «πλουσίων του νησιού», που απέτρεπαν τον μητροπολίτη Κεφαλληνίας να δώσει ανάλογη διαταγή. Γι' αυτό και η εφημερίδα προέτρεπε τον λαό να πράξει ό,τι δεν έπραξαν οι πλούσιοι του.¹⁰ Ο μητροπολίτης, όμως, φαίνεται ότι έδωσε τελικά ανάλογη διαταγή, αφού καθιερώθηκε και στις εκκλησίες της Κεφαλονιάς να περιέρχεται στις ημέρες των εορτών δίσκος υπέρ των Κρητών.¹¹ Σε επόμενο φύλλο, της 28ης Οκτωβρίου 1866, παρακαλούνταν όσοι επιθυμούσαν να συνεισφέρουν στο έργο της Επιτροπής να απευθύνονται στο εμπορικό κατάστημα του Αναστασίου Μοσχόπουλου, μέλους της Επιτροπής, χωρίς να αισθάνονται ντροπή, αν το διατιθέμενο ποσό ήταν μικρό.¹²

Η καθημερινή αναφορά στον Τύπο των εξελίξεων γύρω από το κρητικό ζήτημα ευαισθητοποίησε τους Κεφαλονίτες, οι οποίοι άρχισαν να παίρνουν πρωτοβουλίες και να συγκεντρώνουν χρήματα για τους σκοπούς της Επιτροπής.

Συγκεκριμένα, η *Αναμόρφωσις*, στο φύλλο της 11ης Νοεμβρίου 1866, δημοσίευσε και επαίνεσε την πρωτοβουλία των «Φιλοδραματικών Νέων» του Αργοστολίου για τη διοργάνωση παράστασης της τραγωδίας «Γεώργιος ο Καστριώτης», τα έσοδα της οποίας διατέθηκαν υπέρ των Κρητών.¹³ Από την

9. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 7, 19-8-1866. Στην εφημερίδα αναφέρονται πληροφορίες και για την Επιτροπή της Κέρκυρας, στην οποία προήδρευε ο μητροπολίτης και διακλαδιζόταν σε εκείνη της πόλης και σε αυτή των προαστίων. Δημοσιεύεται, επίσης, το πρόγραμμα της Επιτροπής αυτής.

10. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 13, 30-9-1866. Στην εφημερίδα απλώς αναφέρεται η στάση των πλουσίων, χωρίς να γίνεται προσπάθεια ερμηνείας της.

11. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 23, 9-12-1866.

12. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 17, 28-10-1866. Σχετικά παρουσιάζεται το παράδειγμα πενομένης γυναικός από τον Δήμο Καστορίου Λακεδαιμόνος, η οποία πρόσφερε υπέρ των Κρητών τέσσερις όρνιθες, που πουλήθηκαν αμέσως έναντι τεσσάρων δραχμών.

13. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 19, 11-11-1866. Εκτενείς πληροφορίες και λεπτομέρειες για την παράσταση, και κυρίως γιατί επιλέχθηκε να παρουσιασθεί η συγκεκριμένη τραγωδία, βλ. στο ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3,

παράσταση συγκεντρώθηκαν 6.000 δραχμές που εστάλησαν στην «Ειδική επί των αποστολών Επιτροπή» της Σύρου, μαζί με άλλα χρηματικά ποσά που προέρχονταν από εισφορές πολιτών από το Αργοστόλι και το Ληξούρι.¹⁴

Στην ίδια πάλι εφημερίδα (*Αναμόρφωσις*) δημοσιεύτηκε στις 25 Νοεμβρίου 1866 η είδηση ότι οι μαθητές των γυμνασίων του νησιού απευθύνθηκαν στους συμμαθητές τους για συλλογή χρημάτων για τους Κρήτες και επαινέ-

φυλλάδιο η', όπου η λογοδοσία του Γραμματέως της Φιλοδραματικής Εταιρείας (Π. Βεργωτή) σχετικά με την παράσταση υπέρ των Κρητών. Τονίζονται οι εθνικοί και ανθρωπιστικοί λόγοι που ώθησαν τα μέλη της Εταιρείας να πάρουν την απόφαση για τη διοργάνωση της παράστασης, γι' αυτό και επιλέχθηκε η συγκεκριμένη τραγωδία του Ζαμπελίου, η οποία έκριναν ότι παρίστανε «τον Ελληνισμόν και τον Ηρωϊσμόν μαχόμενον κατά του βαρβαρισμού και της ανανδρίας». Σημειώνεται, επίσης, ότι η ανταπόκριση και η συνεισφορά του απλού κόσμου ήταν πολύ μεγάλη, αφού ακόμη και ιερείς, με προτροπή του μητροπολίτη, εμφανίζονταν στην είσοδο του θεάτρου για να δώσουν τη συνεισφορά τους και μετά απομακρύνονταν, καθώς το σχήμα τους δεν τους επέτρεπε να παρακολουθήσουν την παράσταση. Αλλά και τις επόμενες της παράστασης ημέρες απλοί πολίτες εξακολουθούσαν να συνεισφέρουν τον οβολό τους. Μόνο από την πόλη του Ληξουρίου δεν εστάλησαν εισφορές, διότι και εκεί δίνονταν ανάλογες παραστάσεις, οπότε οι κάτοικοι της πόλης είχαν την ευκαιρία να δώσουν εκεί τις δικές τους προσφορές. Εξαιρέση αποτέλεσε ο Ληξουριώτης Γεώργιος Θ. Αύλιχος, που έστειλε στο Αργοστόλι τη συνεισφορά του.

14. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 20, 18-11-1866. Στην εφημερίδα αναφέρεται ότι η Επιτροπή έως τις 18-11-1866 έστειλε 1.969 δραχ. και 6.000 δραχμές από την παράσταση και άλλες 1.418 δραχμές από το Ληξούρι. Κυκλοφόρησε, επίσης, η είδηση ότι έδωσαν και άλλοι χρήματα, όχι περισσότερα από 3.000 δραχμές. Η εφημερίδα σχολιάζει ότι οι εισφορές είναι μικρές και όχι ανάλογες των δυνατοτήτων της κοινωνίας του νησιού, αλλά ο αγώνας συνεχίζεται και υπάρχει ελπίδα συγκέντρωσης μεγαλύτερου ποσού. Ιδιαίτερος επαινούνται οι Ισραηλίτες της πόλης του Αργοστολίου που, αν και ήταν χειρώνακτες και πτωχοί, έτρεξαν να δώσουν τον οβολό τους, σε αντίθεση με τους λεγόμενους «κυρίους», λίγοι από τους οποίους πήγαν στο θέατρο, ενώ κάποιοι άλλοι έστειλαν μικρές εισφορές αναλόγως των δυνατοτήτων τους. Βλ. επίσης και *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 24, 16-12-1866, όπου αναφέρεται ότι σε επιστολή της προς τον Ευαγγελινό Μαυροκέφαλο (Αργοστόλι) η Επιτροπή της Σύρου ευχαριστεί για την αποστολή 1.969 δραχμών υπέρ των Κρητών, καθώς και ότι η Επιτροπή της Αθήνας με δική της επιστολή ευχαριστεί τον Μαρίνο Χαριτάτο (Ληξούρι) για την αποστολή 1.448 δραχμών. Στη λογοδοσία του γραμματέα της «Φιλοδραματικής Εταιρείας» (ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο η') υπάρχει ευχαριστήρια επιστολή του ταμιά της «Ειδικής επί των αποστολών Επιτροπής» της Σύρου, Α. Ευμορφόπουλου, προς την Εταιρεία για την αποστολή του ποσού των 6.000 δραχμών. Στην ίδια πηγή αναφέρεται ότι, μολονότι τα χρήματα επρόκειτο να σταλούν στην «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή» της Αθήνας, ελήφθη η απόφαση να σταλούν στην Σύρο, για να μην μπορεί κάποιος «ημέτερος» να ισχυρισθεί ότι η παράσταση οργανώθηκε με δική του πρωτοβουλία ή παρακίνηση, και ότι η απόφαση αυτή προκάλεσε αρνητικά σχόλια και διαφωνίες.

θηκαν για την πρωτοβουλία τους, παρά το μικρό ποσό που συγκεντρώθηκε.¹⁵

Και στα χωριά, επίσης, της Κεφαλονιάς είχαν αρχίσει οι ενέργειες για την είσπραξη συνεισφορών υπέρ των Κρητών και παράλληλα εκφραζόταν η πεποίθηση ότι, αν υπήρχε ανάγκη, πολλοί θα έσπευδαν ακόμη και στο πεδίο της μάχης για την ολοκλήρωση της εθνικής αποκατάστασης και απελευθέρωσης.¹⁶ Άλλωστε, ο Νικόλαος Σολομός, ανθυπολοχαγός του Μηχανικού, είχε ήδη αναχωρήσει για την Κρήτη μαζί με ομάδα άλλων εθελοντών –ο αριθμός των οποίων δεν αναφέρεται στην εφημερίδα– τον Δεκέμβριο του 1866.¹⁷ Η *Αναμόρφωσις* στο φύλλο της 2ας Δεκεμβρίου 1866 δεσμεύτηκε να δημοσιεύει το ποσό που συνεισέφερε κάθε δήμος,¹⁸ χωριό, αλλά και κάθε πολίτης χωριστά, εφόσον αυτό γινόταν γνωστό. Έτσι, στο ίδιο φύλλο δημοσιεύτηκε το Ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου Σάμης υπέρ των αγωνιζόμενων Κρητών, στο οποίο αποφασίστηκε η σύσταση Επιτροπής με πρόεδρο τον δήμαρχο και σκοπό α) τη συγκέντρωση χρημάτων και την αποστολή τους στην «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή» της Αθήνας και β) τη δέσμευση ποσού 500 δραχμών από τη χρήση του τρέχοντος έτους για τον ίδιο σκοπό. Δημοσιεύτηκε, επίσης, η είδηση ότι η κοινότητα Δαυγάτων

15. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 21, 25-11-1866. Η πληροφορία αναφέρεται και στη λογοδοσία του γραμματέα της Φιλοδραματικής Εταιρείας (ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ .3, φυλλάδιο η). Βλ., επίσης, *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 23, 9-12-1866, όπου η πληροφορία ότι οι μαθητές των γυμνασίων παρέδωσαν 192 δραχμές στην Επιτροπή και 90 δραχμές στους εθελοντές που ξεκινούσαν για την Κρήτη.

16. Πρβλ και *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 17, 28-10-1866, όπου δημοσιεύεται το ποίημα με τίτλο «Παρακίνησις μητρός» και υπογραφή «Ευανθία», στο οποίο η μητέρα προτρέπει το παιδί της να ξεχρεμάσει το όπλο και να πάει στην Κρήτη να πολεμήσει.

17. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 22, 2-12-1866, όπου ο Νικόλαος Σολομός απήθυνε αποχαιρετιστήρια επιστολή προς τους Κεφαλλήνες επ' ευκαιρία της αναχώρησής του. Εθελοντές βεβαίως από την Κεφαλονιά συνέχιζαν να πηγαίνουν στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της επανάστασης, όπως προκύπτει από διάφορες μαρτυρίες στον τοπικό Τύπο. Ειδικότερα, στην εφημερίδα *Η Σάλπιγξ*, έτος Α', αρ. 4, Αργοστόλιον, 5-8-1867, στη στήλη «Διάφορα» αναφέρεται ότι ο συμπολίτης Άγγελος Προκόπης, που πολεμούσε αρκετούς μήνες στην Κρήτη, τραυματίστηκε και επέστρεψε στην Κεφαλονιά. Ανέκαμψε, όμως, και επροτίθετο να επιστρέψει στο μέτωπο. Η εφημερίδα τον συγχαίρει και εύχεται να μιμηθούν και άλλοι το παράδειγμά του.

18. Για τον χωρισμό του Νομού Κεφαλληνίας σε δήμους αμέσως μετά την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα (1864) βλ. Θεοδώρα Ζαφειράτου, «Το πέρασμα της Κεφαλονιάς από το Ιόνιο Κράτος στο Ελληνικό Βασίλειο (η Νομαρχία Κεφαλληνίας – οι Δήμοι – οι πρώτοι δημοτικοί άρχοντες)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τ. 12 (2009-2010), Αφιέρωμα στον Σπύρον Αντιόχου Ευαγγελάτον, Διευθυντής Συντάξεως Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος, σ. 629-660. Στο άρθρο αναφέρονται πληροφορίες για όλους τους δήμους του Νομού, οι οποίοι αναφέρονται στη συνέχεια της παρούσας εργασίας.

συγκέντρωσε και προσέφερε στην Επιτροπή το ποσό των 158 δραχμών.¹⁹ Σε επόμενο φύλλο της η ίδια πάντοτε εφημερίδα ανέφερε ότι ο Δήμος Εικοσιμίας συνέστησε Επιτροπή αποτελούμενη από τους Α. Ανδρεάδη, ιερέα Δ. Ευθυμιάτο, Δ. Σφαέλο, Δ. Κοσμετάτο και Ιωάννη Αλιβιζάτο, που συγκέντρωσε 157 δραχμές και 39 λεπτά, τα οποία παρέδωσαν στην Επιτροπή Αργοστολίου για τους Κρήτες.²⁰ Στους δήμους του νησιού είχε απευθυνθεί και η «Φιλοδραματική Εταιρεία», προκειμένου να συγκεντρωθούν χρήματα για τους Κρήτες αγωνιστές και να ψαλούν δοξολογίες υπέρ τους αγώνα τους. Στο κάλεσμα αυτό ανταποκρίθηκε ο Δήμος Άσου, που συγκέντρωσε 600 δραχμές, και ο Δήμος Θηνιάς, που ενημέρωσε την Εταιρεία ότι επρόκειτο να στείλει το βοήθημά του υπέρ των Κρητών. Ο δήμαρχος Άνω Λιβαθούς, Δ. Πανίνος, με σχετική επιστολή του ενημέρωσε ότι στον Δήμο εφάλη δοξολογία με κάθε επισημότητα υπέρ των αγωνιζόμενων Κρητών και ότι συστήθηκαν επιτροπές στα χωριά του Δήμου για τη συγκέντρωση συνεισφορών.²¹

Κατά τη διάρκεια του 1866 η κρητική επανάσταση βρισκόταν στην ακμή της²² και οι πολεμικές επιχειρήσεις έγιναν γνωστές και στην Κεφαλονιά, αφού τοπικές εφημερίδες αφιέρωναν τα τετρασέλιδά τους στις εξελίξεις και τα γεγονότα του κρητικού ζητήματος.²³ Οι καταστροφές, οι πυρπολήσεις²⁴ και οι λεηλασίες χωριών, οι βεβηλώσεις και οι σφαγές των άμαχων χριστιανών του νησιού από τα στρατεύματα του Μουσταφά πασά συγκλόνισαν και συγκίνησαν, όπως άλλωστε ήταν αναμενόμενο, και τον λαό της Κεφαλονιάς, ο οποίος συμμετείχε ψυχικά στον αγώνα των Κρητών και πανηγύριζε τις νίκες και τις ευχάριστες ειδήσεις από το μέτωπο των πολεμικών συγκρούσεων. Τον Σεπτέμβριο του 1866, κατά τη θρησκευτική εορτή της Υψώσεως το Τιμίου Σταυρού, αναπέμφθηκαν δεήσεις σε όλες τις εκκλησίες του Αργοστολίου υπέρ της ενισχύσεως των αδελφών Κρητών και της ευοδώσεως του αγώνα τους, στις οποίες συμμετείχε σύσσωμος ο λαός της πόλης σε κλίμα εθνικής εξάρσεως, όπως επεσήμανε η *Αναμόρφωσις* που δημοσίευσε τη σχετική είδηση.²⁵ Τον Μάιο του 1867, όταν έφθασε με το ατμόπλοιο στο

19. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 22, 2-12-1866.

20. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 23, 9-12-1866.

21. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο η'.

22. Βλ. *ΙΕΕ*, σ. 259-266: Περίοδος Μουσταφά πασά, Σεπτέμβριος 1866 – Μάρτιος 1867.

23. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 5, 5-8-1866, αρ. 9, 2-9-1866, αρ. 10, 10-9-1866, αρ. 12, 25-9-1866, αρ. 14, 7-10-1866, αρ. 16, 21-10-1866, αρ. 18, 4-11-1866, αρ. 26, 20-12-1866.

24. Βλ. στη συνέχεια τα γεγονότα στο Αρκάδι.

25. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 11, 17-9-1866: «Αι ειδήσεις αύται συνεχίνησαν πολύ τον λαόν της Κεφαλληνίας. Προχθές, ημέραν της υψώσεως του Σταυρού, εν όλαις ταις

νησί η είδηση της ήττας του Ομέρ πασά στα Σφακιά, οι κάτοικοι του Αργοστολίου τη γιόρτασαν με δοξολογία που εψάλη στον ναό του Σωτήρος και με την ευχή σύντομα να εορτασθεί η τέλεια ανεξαρτησία της Κρήτης και η ένωσή της με την Ελλάδα.²⁶ Τον Ιούλιο του 1867 «αι κωδωνοκρουσάι, οι συνεχείς πυροβολισμοί και οι βαρύγδουποι κανονοβολισμοί εκ της Μονής του Δραπάνου»,²⁷ που αντηχούσαν σε όλη την πόλη του Αργοστολίου, εξέφραζαν τη χαρά των κατοίκων για τις ευχάριστες ειδήσεις από την Κρήτη. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους στην πόλη του Ληξουρίου κατά τη διάρκεια λιτανείας για τον εορτασμό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, αναπέμφθηκε αίτηση υπέρ του βασιλέως και υπέρ της ευοδώσεως του αγώνα των αδελφών Κρητών, ο Ζήσιμος Τ. Ποβερέτος εξεφώνησε λογύδριο με εθνικό περιεχόμενο και από το παράθυρο του ιερού ναού της Υπεραγίας Θεοτόκου Περγλυγάδων αναρτήθηκαν επιγραφές που αναφέρονταν στο ιστορικό πλοίο «Αρκάδιον», στον πλοίαρχό του Κουρεντή και στο πλήρωμα, και γενικότερα εξέφραζαν αισθήματα υπέρ του εθνικού αγώνα των Κρητών.²⁸

Σταθμό στην εξέλιξη του κρητικού αγώνα αποτέλεσε αναμφισβήτητα η θυσία των πολιορκημένων Κρητών αγωνιστών στη μονή του Αρκαδίου, τον Νοέμβριο του 1866. Η ηρωική τους θυσία είχε ως συνέπεια την κινητοποίηση της διεθνούς κοινής γνώμης εναντίον της τουρκικής θηριωδίας και τη δημιουργία μεγάλης φιλοκρητικής κίνησης.²⁹

Η κατάσταση στην Κρήτη γινόταν ακόμη πιο δύσκολη, καθώς οι οργανωτικές ελλείψεις της επανάστασης είχαν ως συνέπεια τη μόνιμη έλλειψη τροφών και πολεμοφοδίων στο νησί. Αγωνιστές και γυναικοπαιδα, συνεπώς, υποβάλλονταν σε φοβερές στερήσεις και αργοπέθαιναν, καθώς λίγοι μόνον κατάφεραν να φύγουν από την Κρήτη. Για τον λόγο αυτόν η Γενική Συνέ-

εκκλησίας Αργοστολίου ανεπέμφθησαν δεήσεις προς τον Θεόν της δικαιοσύνης και της αγάπης υπέρ της ενισχύσεως των αδελφών Κρητών και της ευοδώσεως του αγώνος των. Εν δε τω ναώ του Σωτήρος εγένετο παράκλησις δημοτελεστάτη υπέρ της ανεξαρτησίας και της απελευθερώσεως της Κρήτης, υπέρ της συνενώσεως παντός του ελληνικού γένους και υπέρ της ελευθερίας όλων των καταπιεζομένων λαών εις τας οποίας το εκεί συνελθόν μέγα πλήθος λαού αντεπεκρίθη διά ζητωκραυγών και επευφημιών. Ότε δε ο ιερεύς ανέπεμπε την υπέρ των υπέρ της πίστεως και πατρίδος αγωνιζομένων αδελφών Κρητών, οι οφθαλμοί απάντων επληρούντο δακρύων, η δε ψυχή των εφλέγετο υπό του πόθου του να συμμεθέξωσι τοιούτου ιερού αγώνος και να αποθάνωσι πλησίον των αδελφών των».

26. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 41, 5-5-1867, στήλη «Διάφορα».

27. *Η Θέμις*, έτος Β', αρ. 50, Κεφαλληνία, 1-7-1867.

28. *Το Δίκαιον*, έτος Α', αρ. 7, Κεφαλληνία, Ληξούριον, 18-9-1867.

29. *ΙΕΕ*, σ. 261-262, *Η Κρητική Επανάστασις από του 1866 μέχρι του 1868 υπό άγγλου τινός*, ό.π., σ. 23.

λευση των Κρητών ζητούσε από την «Κεντρική υπέρ των Κρητών Επιτροπή» των Αθηνών, την «Ειδική επί των αποστολών Επιτροπή» της Σύρου και τους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων να ενεργήσουν, ώστε η μεταφορά τους να οργανωθεί και να πραγματοποιηθεί με ευρωπαϊκά πλοία. Πράγματι, στα τέλη Νοεμβρίου και στις αρχές Δεκεμβρίου 1866, το αγγλικό πολεμικό «Assurance» αρχικά και το ρωσικό πολεμικό «Μέγας Ναύαρχος» αμέσως μετά μετέφεραν αρκετά γυναικόπαιδα στον Πειραιά.³⁰ Το γεγονός αυτό προκάλεσε την έντονη αντίδραση της Πύλης προς τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και κατά συνέπεια η μεταφορά αμάχων διεκόπη για πολλούς μήνες.³¹

Τα γεγονότα αυτά γίνονταν γνωστά στην Κεφαλονιά, καθώς οι εφημερίδες ενημέρωναν ανελλιπώς και λεπτομερέστατα τους αναγνώστες τους.³² Έτσι, οι κάτοικοι του νησιού γνώριζαν τον καταλυτικό ρόλο που έπαιζαν τα ελληνικά πλοία και τη σημαντική συνεισφορά τους στη διεξαγωγή του κρητικού αγώνα. Γι' αυτό, όταν βρέθηκε το ιστορικό ατμόπλοιο «Πανελ-

30. *Τύπος*, έτος Α', αρ. 16, Αργοστόλιον, 12-7-1867: «Τα εκ Κρήτης εις Ελλάδα από της αρχής της Επαναστάσεως μέχρι τούδε μετακομισθέντα γυναικόπαιδα ανέρχονται κατά την Αλήθειαν εις ψυχάς περί τας 30.000» και *Η Κρητική Επανάστασις από του 1866 μέχρι του 1868 υπό άγγλου τινός*, ό.π., σ. 25-26. Επίσης, πρβλ. και Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Η Κρητική Επανάστασις 1866-1869», *Β' Διεθνές Κρητολογικόν Συνέδριον*, Φιλολογικός Σύλλογος «Χρυσόστομος», Χανιά 1966, σ. 8· Ιωάννου Π. Μαμαλάκη, *Η Κρητική Επανάστασις του 1866-1869*, Ιστορική Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης, Χανιά 1983, σ. 236-237: Τη νύχτα της 21ης προς 22α Ιουλίου 1867 η ρωσική κανονιοφόρος «Mercury» έφερε στον Πειραιά 560 άτομα και μία ιταλική κανονιοφόρος 280 ή κατ' άλλους 400. Το πρωσικό «Blitz» στις 29-7-1867 παρέλαβε από τα παράλια του Ρεθύμνου περί τα 400 άτομα, μέρος των οποίων έφερε στη Μήλο, ενώ τους υπόλοιπους τους αποβίβασε στον Πειραιά στις 5/17-8-1867. Στις 1/13-8-1867 τα γαλλικά «Renommé», «Phenix» και «Le Forbin» μετέφεραν στον Πειραιά συνολικά 1.300 άτομα. Έτσι, στις 5/17-8-1867 βρίσκονταν στην Ελλάδα περίπου 20.000 πρόσφυγες, εκ των οποίων οι 7.000 είχαν φτάσει τις τελευταίες ημέρες.

31. *ΙΕΕ*, σ. 266 και Ιωάννου Π. Μαμαλάκη, ό.π., σ. 408, όπου αναφέρεται ότι, παρά τη διακοπή της μεταφοράς των γυναικοπαίδων με τα ευρωπαϊκά πλοία, στις αρχές του 1868 βρίσκονταν στην Ελλάδα περί τις 60.000 γυναικόπαιδα.

32. *Αναμόρφωσις*, έτος Α', αρ. 25, 23-12-1866: σε άρθρο με τίτλο «Περίληψις κρητικών ειδήσεων» αναδημοσιεύεται η εξής είδηση από την εφημερίδα *Νόμος* της Σύρου: «[...] Η αγγλική κανονιοφόρος ήρχισε να λαμβάνη οικογενείας διά να τας δεχθήτε εις Μήλον, Κύθηρα κ.τλ. [...]». Επίσης, αναδημοσιεύεται από τον *Εθνοφύλακα* η είδηση ότι οι σφαγές των Τούρκων ανάγκασαν τους Ρώσους να μην αναλάβουν πλέον τη μεταφορά κρητικών οικογενειών. Ο «Μέγας Ναύαρχος» κατέπλευσε στον Πειραιά μεταφέροντας 1.200 ψυχές, γυναικόπαιδα και γέροντες, και περίπου 15 πληγωμένους, ανάμεσά τους και τον ανθυπασπιστή Παναγιώτη Αντωνίου, που πέθανε κατά τη στιγμή της αποβίβασης. Ακολουθούσαν ένα αγγλικό και ένα αμερικάνικο πλοίο, τα οποία μετέφεραν οικογένειες.

λήνιον» στο λιμάνι του Αργοστολίου, προερχόμενο από την Κέρκυρα, οι Αργοστολιώτες τού απέδωσαν τον απαιτούμενο σεβασμό.³³

Εν τω μεταξύ, η επανάσταση πέρασε στη δεύτερη φάση της με την παρουσία στο νησί του Ομέρ πασά (Μάρτιος – Οκτώβριος 1867),³⁴ ο οποίος, όσον καιρό βρισκόταν στην Κρήτη, δεν κατάφερε τίποτε περισσότερο από το να καταστρέφει και να ερημώσει τα πάντα και να διαπράξει φοβερές ωμότητες εναντίον των αμάχων και των γυναικοπαίδων, σύμφωνα με τις συνεχείς καταγγελίες της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών και της προσωρινής κυβέρνησης του νησιού προς τους προξένους των Δυνάμεων στα Χανιά. Οι καταγγελίες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα στις 9 Ιουλίου 1867 να προβούν σε κοινό διάβημα προς τις κυβερνήσεις τους οι πρόξενoi της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Ρωσίας και της Ιταλίας. Αυτοί, αφού κατήγγειλαν τις θηριωδίες των Τούρκων, ζήτησαν από τις κυβερνήσεις τους να σταλούν πλοία για την παραλαβή και τη μεταφορά των γυναικοπαίδων στην Ελλάδα. Πραγματικά, σε σύντομο χρονικό διάστημα, αγγλικά, γαλλικά, ρωσικά, ιταλικά, πρωσικά και αργότερα και αυστριακά πλοία μετέφεραν στον Πειραιά με ασφάλεια χιλιάδες γυναικόπαιδα, γεγονός που ανακούφισε τους Κρήτες αγωνιστές, ώστε να μπορέσουν απερίσπαστοι να συνεχίσουν τον αγώνα τους.³⁵ Οι Κεφαλλήνες ενημερώνονταν συνεχώς και ετοιμάζονταν για τις εξελίξεις αυτές.³⁶

Οι κρητικές οικογένειες που απομακρύνονταν με τα ευρωπαϊκά πλοία από το νησί, συγκεντρώνονταν αρχικά στη Σύρο και από εκεί με τα ατμόπλοια της ελληνικής ακτοπλοΐας διασκορπίζονταν σε άλλες πόλεις και λι-

33. *Αναμύρφωσις*, έτος Α', αρ. 36, 24-3-1867: «Άμα αφίχθη και ηγκυροβόλησεν εχαιρετήθη δι' ένδεκα κανονοβλισμών, όλα δε τα εν τω λιμένι ημών ευρισκόμενα πλοία ήσαν σημαιοστόλιστα. Άπας ο λαός συνέρρευσε εις την προκυμαΐαν, πολυάριθμοι λέμβοι, πλήρεις πολιτών ζητωκραυγούντων, περιεκύκλωσαν αυτό· ο δε Δήμαρχος Αργοστολίου μετά των δημοτικών συμβούλων προσέφερον εις το Πανελλήνιον, εν ονόματι του λαού, στέφανον, ως δείγμα τού προς αυτό σεβασμού. Ο Δήμαρχος απηύθυνε προς έτι εις τον πλοίαρχον σύντομον προσλαλίαν, δι' ης απένειμε τον δίκαιον έπαινον προς τους ανδρείους ναύτας και τους πλοιάρχους, τους διά την φιλοπατρίαν των αφηγήσαντας τσοσούτους κινδύνους και αναδείξαντας εαυτούς αξίους της πατρίδος». Για τον ρόλο του συγκεκριμένου πλοίου και γενικότερα των πλοίων της Ελληνικής Ατμοπλοΐας Σύρου στην κρητική επανάσταση βλ. Ελευθέριος Πρεβελάκης, *Η μεγάλη Κρητική Επανάσταση 1866-1869*, Αθήνα 1966, σ. 28.

34. *ΙΕΕ*, σ. 266-277.

35. *ΙΕΕ*, σ. 270.

36. *Η Κεφαλληνία*, έτος Α', αρ. 14, Αργοστόλιον, 5-8-1867: «Δελτίον της εν Αθήναις Κεντρικής Επιτροπής»: «Η διάσωσις των εν Κρήτη οικογενειών εξακολουθεί γινομένη υπό τε των Γαλλικών, Ρωσικών και Ιταλικών πλοίων, επεριμένοντο εις Κρήτην και Πρωσικά προς τον αυτών φιλάνθρωπον σκοπόν».

μάνια της Ελλάδας, εκτός του Πειραιά, που είχε ήδη δεχθεί μεγάλο αριθμό προσφύγων,³⁷ όπως για παράδειγμα στην Πάτρα, η οποία στις 28 Ιουλίου 1867 δέχθηκε 150 γυναικόπαιδα, ενώ περίμεναν και άλλα.³⁸

Οι Κρήτες πρόσφυγες κατέφθασαν στην Κεφαλονιά, τη χτυπημένη από τον καταστρεπτικό σεισμό του Ιανουαρίου του 1867, στις 8 Αυγούστου του 1867, όταν το ελληνικό ατμόπλοιο «Υδρα» κατέπλευσε στον λιμένα του Αργοστολίου αποβιβάζοντας 558 γυναικόπαιδα προερχόμενα από την Κρήτη.³⁹ Λίγες ημέρες αργότερα (και συγκεκριμένα στις 17 Αυγούστου

37. Στον Πειραιά, άλλωστε, υπήρχε και η εμπειρία του 1854, κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου, όταν ενέσκηψε επιδημία χολέρας που τη μετέφεραν τα γαλλικά στρατεύματα από τη Βάρνα, η οποία αποδεκάτισε τον πληθυσμό. Η επιδημία έπληξε ιδιαίτερα το μεσημβρινό τμήμα της πόλης, όπου κατοικούσαν πολλοί μαζί και κάτω από άθλιες συνθήκες πρόσφυγες, διωγμένοι από τις τουρκοκρατούμενες περιοχές μετά τη διακοπή των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Σχετικά βλ. *ΙΕΕ*, σ. 165.

38. Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, *Κρήτες πρόσφυγες καταφυγόντες εις Πάτρας κατά τους νεωτέρους χρόνους*, ανάπτυπον εκ του Γ' τόμου των Πεπραγμένων του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Εν Ρεθύμνω, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), εν Αθήναις 1975, σ. 360 και 362, όπου αναφέρεται ότι από τότε στο βόρειο άκρο της πόλης, στη συνοικία του Αγίου Δημητρίου της Άνω Πόλης, δημιουργήθηκε νέα συνοικία που φέρει το όνομα Κρητικά, αφού εκεί εγκαταστάθηκαν οι περισσότεροι πρόσφυγες· βλ. και στο ίδιο, σ. 365-366, όπου η πληροφορία ότι στην Πάτρα, σε αντίθεση με τις άλλες περιοχές, όπου η παραμονή των προσφύγων ήταν προσωρινή, δεν έχουμε απλή καταφυγή αλλά εγκατάσταση κρητικών οικογενειών, που αποτέλεσαν τον πυρήνα της ακμαίας κρητικής παροικίας των Πατρών, αποτελούμενης από 500 περίπου οικογένειες Κρητών ή ατόμων κρητικής καταγωγής.

39. Βλ. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής περί των ενεργειών της προς συντήρησιν των εδω προσφύγων Κρητικών οικογενειών», σ. 1, καθώς και ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδρίασις Α', 8-8-1867. Βλ. επίσης *Το Δίκαιον*, έτος Α', αρ. 6, Κεφαλληνία, Ληξούριον, 18-8-1867 και *Η Σάλπιγξ*, έτος Α', αρ. 5, Αργοστόλιον, 12-8-1867, όπου αναφέρεται ότι τα γυναικόπαιδα ήταν 550. Πρβλ. και Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, *ό.π.*, σ. 365. Σημειώνεται ότι εγκατάσταση Κρητών στα Επτάνησα γενικότερα συνέβη και κατά τη διάρκεια του 16ου και του 17ου αιώνα, εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων που διεξάγονταν στην Κρήτη. Βλ. σχετικά Α. Χ. Ζώη, «Κρήτες εν Ζακύνθω», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών*, ανάπτυπον εκ του Α' τόμου, εν Αθήναις 1938, σ. 293-301, Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Κρητοκυθηραϊκά. Η κρητική οικογένεια Κλαδούρη και το Συμβούλιο των Ευγενών στα Κύθηρα», *Θησαυρίσματα*, τ. 12 (1975), σ. 257-291, Γ. Η. Πευντόγαλος, «Εποικισμός της Κεφαλονιάς από Κρητικές οικογένειες στα πρώτα χρόνια του ΙΣΤ' αιώνα», *Δ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Ηράκλειο, 29 Αυγ. – 3 Σεπτ. 1976)*, Αθήνα 1981, σ. 412-425 και Διονύσης Φλεμοτόμος, «Λατρευτικές επιδράσεις στη Ζάκυνθο από τους Κρήτες πρόσφυγες. Η περίπτωση της γιορτής και της λατρείας

1867) το ατμόπλοιο «Καρτερία» μετέφερε και άλλα 250 γυναικόπαιδα.⁴⁰

Η κατάσταση των προσφύγων ήταν τραγική: οικογένειες διασπασμένες,⁴¹ άνθρωποι πεινασμένοι, γυμνοί, φοβισμένοι και απελπισμένοι, χωρίς κανέναν πόρο ζωής. Όλα αυτά προκαλούσαν συγκίνηση και αισθήματα υπέρτατου πατριωτισμού στους αδελφούς τους, που τους υποδέχονταν και αυθορμήτως έσπευδαν να τους βοηθήσουν.⁴²

Τα φιλόπρωπα αισθήματα και ο εθνικός ενθουσιασμός αποτυπώνονταν και σε λογοτεχνικά κείμενα, κυρίως ποιητικές συνθέσεις, που δημοσιεύονταν στις τοπικές εφημερίδες της εποχής. Ενδεικτικά αναφέρουμε το ποίημα του Επαμεινώνδα Άννινου με τίτλο «Η περιπλανώμενη Κρήσσα»⁴³ και «Το Κρητικόπουλο», που φέρει την υπογραφή «Μέλισσα».⁴⁴

του Αγίου Αναστασίου του Πέρσου στο νησί», στο: Διονύσης Ν. Μουσαμούτης (επιμ.), *Ζάκυνθος. Από τη δεύτερη στην τρίτη χιλιετία. Ζακυνθινό Ημερολόγιο – Εορτολόγιο 2000 εικονογραφημένο*, Ζάκυνθος: Εκδόσεις Μπάστα, 2001, σ. 219-224.

40. *Η Σάλπιγξ*, έτος Α', αρ. 6, Αργοστόλιον, 19-8-1867.

41. *Το Δίκαιον*, έτος Α', αρ. 7, Κεφαλληνία, Ληξούριον, 18-9-1867, όπου μέσω ανακοινώσεων γίνεται προσπάθεια επανένωσης οικογενειών:

• «Έστω προς γνώσιν της κ. Στεφανιάς Αποστολοπούλας συζύγου Μιχάλη Παπουτζάκη, ότι μεταξύ των μετακομισθέντων εις Κεφαλληνίαν Κρητικών οικογενειών ήσαν και τα τρία παιδιά της Ιωάννης, Ελένη και Κατεριγιό τα οποία παρέλαβεν εις την οικίαν του ο εν Ληξουρίω διαμένων αξιότιμος εμποροπλοίαρχος κ. Δαμιανός Δανάλης, όστις είναι και μέλος της επί τούτου προσδιορισθείσης επιτροπής προς περίθαλψιν των αποσταλέντων εις Ληξούριον γυναικοπαίδων».

• «Επίσης ο Κωνσταντίνος Τζικαλάκης του Νικολή ευρίσκειται εις την οικίαν του κ. Κωνσταντίνου Ρουχωτάν εις Ληξούριον».

• «Συσταίνομεν εις τους αδελφούς ημών όπως γνωστοποιήσωσιν ότι η Κατεριγιό σύζυγος Μιχελή Κλαδιотάκη από τα 9 χωριά από Κούνενη ανεχώρησεν εκ Κρήτης με το "Αρκάδιον" με των τριών αυτής τέκνων Δαμιανό, Ιωάννη και Ελένη, αυτή ευρίσκειται εις Ληξούριον, αγνοείται πού υπάρχουν τα τρία αυτά παιδιά».

42. *Το Δίκαιον*, έτος Α', αρ. 7, Κεφαλληνία, Ληξούριον, 18-9-1867, και αρ. 10, 8-9-1867. Βλ. επίσης *Έκθεσις της τε αμερικανοελληνικής επιτροπής και του Δόκτορος Σαμουήλ Γ. Χάου*, ό.π., σ. 12-13. Πρβλ. Νικολάου Δ. Τζουγανάτου, «Η συμπαραίτηση της Κεφαλονιάς κατά την Κρητική Επανάσταση του 1866-1869», *Κεφαλονίτικη Πρόσδος*, τ. 3 (Σεπτέμβριος 1974), σ. 211.

43. *Η Σάλπιγξ*, έτος Α', αρ. 12, Αργοστόλιον, 18-10-1867. Στο ποίημα παρουσιάζεται η αγωνιώδης προσπάθεια μιας μητέρας να βρει τον χαμένο της γιο. Τον βρίσκει σκοτωμένο από τους Τούρκους και χρειάζεται να πολεμήσει γενναία για να σώσει το σώμα του και να τον θάψει. Στη μάχη τραυματίζεται θανάσιμα και πέφτει στον γκρεμό για να γλυτώσει την ατίμωση από τους εχθρούς.

44. *Η Σφήκα*, έτος Α', αρ. 5, 22-9-1867. Στο ποίημα ένα μικρό Κρητικόπουλο εγκαταλείπει την Κρήτη θέλοντας να αποφύγει «σκλαβιά και δάκρυα» και έρχεται στην Κεφαλονιά, αφού, λόγω του νεαρού της ηλικίας του, δεν μπορεί να πολεμήσει. Εύχεται

Πρώτη φροντίδα της δημοτικής αρχής του Δήμου Κρανίων, που είχε πρωτεύουσα το Αργοστόλι, ήταν να στεγάσει τους αφιχθέντες που βρίσκονταν σε τραγική κατάσταση. Τους τοποθέτησε αρχικά σε δύο ευρύχωρες οικίες στο Αργοστόλι, ιδιοκτησίας Ιερώνυμου Τ. Πρετεντέρη η μία και Κοσμά και αδελφών Μοσχόπουλου η άλλη, που προσφέρθηκαν δωρεάν στον Δήμο για τον σκοπό αυτόν.⁴⁵ Ο αριθμός, όμως, των προσφύγων συνεχώς αυξανόταν, καθώς κατέφθαναν και άλλα πλοία στο νησί μεταφέροντας Κρήτες. Τοποθετήθηκαν τότε και στα οικήματα του Λοιμοκαθαρητηρίου και στην παρακείμενη οικία του Ηλία Καππάτου.⁴⁶ Τον Οκτώβριο του 1867 η Επιτροπή αποφάσισε να υποβάλει αίτημα προς τον νομόρχη, με το οποίο να ζητεί να εξετασθεί η δυνατότητα πρόχειρης επισκευής του παλαιού Δημαρχείου, ώστε να στεγασθούν και εκεί γυναικόπαιδα και να αποσυμφορηθούν τα άλλα καταλύματα.⁴⁷

Για τη συντήρηση και την περίθαλψη των Κρητών προσφύγων, την ίδια μέρα της άφιξής τους η δημοτική αρχή του Δήμου Κρανίων⁴⁸ διόρισε Επιτροπή, στην οποία προήδρευε ο δήμαρχος Π. Βινιεράτος και της οποίας μέλη ήταν οι ιερείς Νικόλαος Δρακονταειδής, Κωνσταντίνος Μωραΐτης, Ευσέβιος Πανάς,⁴⁹ καθώς και οι Αντώνιος Μηλιαρέσης, Άγγελος Μαντζαβίνος (δημοτικός σύμβουλος), Γεράσιμος Π. Φωκάς, Γεράσιμος Λιβαθινόπουλος, Γεώργιος Ρένεσης, Δημήτριος Ραζής, Ευαγγελινός Τ. Μπασιάς και Παναγής Ζερβός. Ταμίας της Επιτροπής για την είσπραξη των συνδρομών που

να βασιλεύσει στον κόσμο η «Δικαιοσύνη του Θεού» και να απελευθερωθεί η Κρήτη, για να επιστρέψει στην πατρίδα του. Ακολουθεί χαρακτηριστικό απόσπασμα:

«[...] Κεφαλονιά, που εδέχθηκες και ξένους και δικούς σου,
εις την μεγάλη σου αγχαλιά κι' εμένα τώρα δέξου!
Ήλθα γιατί δε μώδεκε ακόμ' η νειότη ανδρεία.
Ήλθα γιατί δεν ήξερα να ρίχνω το τουφέκι.
Αλλιώς θε νάμουνα κ' εγώ ψηλά στα κορφοβούνια,
στραυραητός στο τρέξιμο, στον πόλεμο λιοντάρι. [...]»

45. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 1· Στο ίδιο, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδρίασις Α', 8-8-1867 και *Η Σάλπιγξ*, έτος Α', αρ. 5, Αργοστόλιον, 12-8-1867.

46. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 1.

47. Στο ίδιο, «Πρακτικά της Επιτροπής» Συνεδρίασις Ι, 2-10-1867.

48. Στο ίδιο, Συνεδρίασις Α', 8-8-1867, όπου η πληροφορία ότι την Επιτροπή διόρισε ο δημαρχών πάρεδρος Σ. Μοντεσάντος, απόντος του δημάρχου Π. Βινιεράτου.

49. Στο ίδιο, όπου η πληροφορία ότι ο ιεροδιδάσκαλος Πανάς διεβίβασε στην Επιτροπή την παραίτησή του λόγω ασθενείας και έγινε αποδεκτή.

επρόκειτο να συναχθούν, διορίσθηκε αμισθί ο Παναγής Α. Λιβαθινόπουλος και γραμματέας της προσελήφθη, πάλι αμισθί, ο Παναγιώτης Βεργωτής.⁵⁰

Μόλις 20 ημέρες αργότερα, στις 28 Αυγούστου 1867, το ατμόπλοιο «Αιγαίον» αποβίβασε στην προκυμαία του Ληξουρίου πάνω από 60 γυναικόπαιδα. Οι κάτοικοι, μολονότι είχαν χτυπηθεί ιδιαίτερα από τον καταστρεπτικό σεισμό του Ιανουαρίου του 1867 και η πόλη τους ήταν γεμάτη ερείπια, συγκινημένοι από την οικτρή κατάσταση των προσφύγων έσπευσαν να τους βοηθήσουν. Μετέφεραν αμέσως τα παιδιά στις οικίες τους, τα έντυσαν και τα περιέθαλψαν ως μέλη των οικογενειών τους και προσέφεραν κάθε δυνατή περιποίηση στις γυναίκες και στους γέροντες. Ταυτόχρονα, συνέστησαν ειδική Επιτροπή για τη συντήρηση των Κρητών, η οποία εργάστηκε άοκνα και δραστήρια για την ευόδωση του σκοπού της.⁵¹ Η Επιτροπή ήταν πενταμελής, αποτελούμενη από τον δημαρχεύοντα Ευαγγελινό Τ. Μανωλάτο, τον Άγγελο Τζιτζέλη, τον Δαμιανό Δανάλη, τον ιατρό Ιωάννη Τυπάλδο Χαριτάτο και τον Θεόδωρο Κεφαλά Σακά. Γραμματέας της Επιτροπής αυτής ήταν ο δημαρχιακός πάρεδρος Γεράσιμος Ν. Αυλάμης.⁵²

Αμέσως μετά την άφιξή τους στο Ληξούρι, οι Κρήτες πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στο οίκημα της Πετριτσείου Σχολής,⁵³ παρέμειναν, όμως, στην πόλη για μικρό διάστημα, εξαιτίας της ανέχειας των κατοίκων και κυρίως της έλλειψης χώρων στέγασης λόγω του σεισμού, όπως θα δούμε παρακάτω.

Με το πέρασμα του χρόνου, καθώς ο φόρτος εργασίας της Επιτροπής για τους πρόσφυγες του Δήμου Κρανίων μεγάλωνε και οι ανάγκες πολλαπλασιάζονταν, παρουσιάσθηκε η ανάγκη πρόσληψης έμμισθων υπαλλήλων. Έτσι, τον Απρίλιο του 1868, με έγγραφό του προς τον νομάρχη ο δήμαρχος Κρανίων, ως πρόεδρος της Επιτροπής, γνωστοποίησε την πρόσληψη του

50. Στο ίδιο, «Έκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 1-2. Ο Π. Βεργωτής υπογράφει και την Έκθεση της Επιτροπής, στην οποία αναφερόμαστε. Σημειώνεται ότι όλα τα μέλη της Επιτροπής προσέφεραν τις υπηρεσίες τους αμισθί. Τονίζεται, όμως, αυτό ιδιαίτερα για τον γραμματέα και τον ταμία εξαιτίας των αυξημένων υποχρεώσεων και του φόρτου εργασίας που επωμίζονταν. Άλλωστε, όπως θα δούμε στη συνέχεια του άρθρου, λίγους μήνες μετά υποβλήθηκε από την Επιτροπή αίτημα πρόσληψης έμμισθου γραμματέα και ταμία. Για τον λόγιο Παναγιώτη Βεργωτή βλ. Ηλ. Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', εν Αθήναις 1904, σ. 55-59.

51. *Το Δίκαιον*, έτος Α', αρ. 10, Κεφαλληνία, Ληξούριον, 8-9-1867.

52. Στο ίδιο, αρ. 7, Κεφαλληνία, Ληξούριον, 18-9-1867.

53. Στο ίδιο. Βλ. επίσης και ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Εκπαιδευτικά, Πετριτσειος Σχολή – Ελληνικό Σχολείο, φάκ. 2, Πρακτικά, 1856-1868, φ. 36. (Για την Πετριτσειο Σχολή βλ. ενδεικτικά Ηλία Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, ό.π., σ. 888-891 και τ. Β', εν Αθήναις 1960, σ. 642.)

Παύλου Γρατσιάτου⁵⁴ ως ειδικού γραμματέα της Επιτροπής, με μηνιαίο μισθό 70 δραχμές.⁵⁵ Στη συνέχεια, ο νομάρχης με έγγραφό του προς το Υπουργείο των Εσωτερικών ανέφερε τον διορισμό αυτό,⁵⁶ ενώ, αντιθέτως, με έγγραφό του προς τον Δήμο Κρανίων δεν ενέκρινε τη μισθοδοσία του ταμιά της Επιτροπής και διέταξε την άμεση παύση του, αν αυτός είχε εν τω μεταξύ προσληφθεί.⁵⁷

Σε διακήρυξη της Επιτροπής, με ημερομηνία 9 Αυγούστου 1867, αναφέρεται ότι το τακτικό της γραφείο λειτουργούσε στο οίκημα που στεγαζόταν το πρώην Ταχυδρομείο, και ήταν ανοικτό καθ' όλο το διάστημα της ημέρας.⁵⁸

Αξιωματημένο, επίσης, είναι το γεγονός ότι στα μέλη της Επιτροπής προστέθηκαν το 1868 και δύο Κρήτες, ο ιερέας Νικόλαος Μαριδάκης και ο Κωνσταντίνος Ισιστράκης.⁵⁹

Αμέσως μετά τη σύστασή της, η Επιτροπή φρόντισε για τη συλλογή εισφορών, προκειμένου να εκπληρώσει τον σκοπό της, δηλαδή τη συντήρηση και την περίθαλψη των προσφύγων που είχαν καταφθάσει στο νησί, προκαλώντας την επιδοκιμασία και τον έπαινο του τοπικού Τύπου για την εργατικότητα και την αυταπάρηση που επέδειξαν τα μέλη της στην εκτέλεση των καθηκόντων τους.⁶⁰ Μέχρις ότου συγκεντρωθούν οι πρώτες συν-

54. Για τον λόγιο Παύλο Γρατσιάτο βλ. Ηλία Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, ό.π., τ. Α', σ. 83-84.

55. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, Θυρίδα Α, φάκ. 3, Α/7, υποφάκ. 1, 1868: το υπ' αρ. 743/12-4-1868 έγγραφο του δημάρχου Κρανίων προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας.

56. Στο ίδιο: το υπ' αρ. 1896/16-4-1868 έγγραφο του νομάρχη Κεφαλληνίας προς το Υπουργείο των Εσωτερικών.

57. Στο ίδιο: το υπ' αρ. 2254/30-4-1868 έγγραφο του νομάρχη Κεφαλληνίας προς τον Δήμο Κρανίων.

58. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, «Διακήρυξεις» της Επιτροπής για τους πρόσφυγες, με ημερομηνία 9-8-1867. Βλ., επίσης, και ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, Θυρίδα Α, φάκ. 3, Α/7, υποφάκ. 1, 1868: το υπ' αρ. 194/17-5-1868 Ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Κρανίων.

59. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, Θυρίδα Α, φάκ. 3, Α/7, υποφάκ. 1, 1868: το υπ' αρ. 24/11-6-1868 έγγραφο της Επιτροπής για τους πρόσφυγες προς τη Νομαρχία Κεφαλληνίας.

60. *Η Επαγρύπνησις*, έτος Β', αρ. 19, Αργοστόλιον, 27-9-1867: «[...] [Η Επιτροπή] μετά πλείστης όσης αυταπαρήσεως μεριμνά άόκνως περί αυτών [των προσφύγων], και ένεκα των φροντίδων της και της συμπαθείας των συμπολιτών μας, οι πλείστοι των οποίων εκ του στερήματος συνεισφέρουσι, διατηρούνται αυταρκώς αι ενταύθα κατα-

δρομές, τη συντήρηση των προσφύγων ανέλαβε ο Δήμος Κρανίων, ο οποίος διέθεσε 1.500 δραχμές, σύμφωνα με σχετική απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου.⁶¹ Τα χρήματα αυτά διαχειρίστηκε Επιτροπή που συνεστήθη ειδικά για τον σκοπό αυτόν. Οι πληρωμές γίνονταν από τον δημοτικό εισπράκτορα μέσω των διαβιβαζόμενων προς αυτόν σχετικών ενταλμάτων και η οικονομική διαχείριση της Επιτροπής αυτής υποβλήθηκε, ελέγχθηκε και εγκρίθηκε από το Δημοτικό Συμβούλιο και για λόγους τάξεως συμπεριλήφθηκε στη γενικότερη διαχείριση της Επιτροπής για τους πρόσφυγες, που είχε διορίσει ο Δήμος.⁶² Παράλληλα, ο δήμαρχος Κρανίων πρότεινε να μοιραστούν στις κρητικές οικογένειες 36.000 δραχμές, που είχαν συγκεντρωθεί για τους σεισμοπαθείς Κεφαλονίτες του 1867, με τη σκέψη ότι μια σεισμοπαθής οικογένεια που είχε γκρεμισθεί το σπίτι της δεν ωφελείτο σημαντικά από λίγα χρήματα και επιπλέον κινδύνευε να συμβεί ό,τι συνήθως γίνεται σε ανάλογες περιπτώσεις, δηλαδή να πάρουν χρήματα άνθρωποι που δεν τα είχαν πραγματικά ανάγκη. Για την πρότασή του αυτή ο δήμαρχος επαινέθηκε από τον τοπικό Τύπο.⁶³

Η Επιτροπή για τους πρόσφυγες του Δήμου Κρανίων περιερχόταν ολόκληρη την πόλη του Αργοστολίου συγκεντρώνοντας μηνιαίες και εφάπαξ συνδρομές, καθώς και διάφορα τρόφιμα και είδη για τους πρόσφυγες. Η ανταπόκριση των πολιτών ήταν μεγάλη και συγκεντρώθηκαν 3.655 δραχ-

φυγούσαι Κρητικάι οικογένεια, επομένως οφείλομεν να υψώσωμεν φωνήν απονέμοντες τον προσήκοντα έπαινον εις τα Αξιώτιμα μέλη της Επιτροπής και εις τους συμπολίτας».

61. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδρίασις Α', 8-8-1867, όπου αναφέρεται ότι το ποσό αυτό των 1.500 δραχμών είχε αρχικά αποφασισθεί να σταλεί από το Δημοτικό Συμβούλιο στην Αθήνα για την ενίσχυση των αγωνιζόμενων Κρητών και, επειδή δεν εστάλη ποτέ, ψηφίσθηκε από τη δημοτική και εγκρίθηκε από τη διοικητική αρχή η διάθεσή του για την περίθαλψη των προσφύγων. Βλ., επίσης, *Το Δίκαιον*, έτος Α', αρ.10, Κεφαλληνία, Ληξούριον, 8-9-1867, όπου αναφέρεται ότι εκτός των 1.500 δραχμών που προσέφερε η δημοτική αρχή, ο Δήμαρχος Κρανίων, οι δημοτικοί υπάλληλοι, οι κλητήρες και οι αγροφύλακες προσέφεραν 210 δραχμές, ενώ άλλες 61,75 δραχμές συγκεντρώθηκαν από δισκούς στις εκκλησίες, και *Η Θέμις*, έτος Β', αρ. 58, Κεφαλληνία, 26-8-1867, όπου επιβεβαιώνεται η παράδοση των προαναφερόμενων ποσών από τη Δημαρχία Κρανίων προς την Επιτροπή για τους πρόσφυγες.

62. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 2. Την Επιτροπή διαχείρισης των 1.500 δραχμών αποτελούσαν ο δήμαρχος Π. Βινιεράτος, ο πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Γ. Χωραφάς και ο πρωτοκολλιστής του Α. Μαντζαβίνος.

63. *Η Σφήκα*, έτος Α', αρ. 6, 28-9-1867. Η εφημερίδα προσθέτει ότι επιπλέον δεν θεωρείτο σωστό να συστηθεί με τα χρήματα αυτά Εθνοφυλακή.

μές από τις εφάπαξ εισφορές και 13.393 δραχμές από τις μηνιαίες για τους μήνες Αύγουστο, Σεπτέμβριο και Οκτώβριο του 1867.⁶⁴

Για να μην περιφέρονται οι ταλαιπωρημένοι πρόσφυγες, και ιδιαίτερα οι γυναίκες, προκειμένου να αγοράσουν τρόφιμα, η Επιτροπή έκρινε καλύτερο να μη διανείμει σε αυτούς χρήματα, αλλά τρόφιμα. Ορίστηκε γι' αυτό ειδικός επιμελητής, ο οποίος αμείφθηκε για τις υπηρεσίες του με 347 περίπου δραχμές.⁶⁵ Έτσι, συμφωνήθηκε να χορηγούν τον άρτο στους πρόσφυγες οι αρτοποιοί Αρβανιτάκης και Αντίππας προς 27 λεπτά, με έκπτωση 1½ της ουγγιάς από κάθε ψωμί.⁶⁶

Άμεσα προέκυψε και η ανάγκη της αντιμετώπισης του θέματος της ασφάλειας των προσφύγων. Για τον σκοπό αυτόν διορίζονταν εκ περιτροπής ανά εβδομάδα δύο μέλη της Επιτροπής, οι οποίοι θα αναλάμβαναν την επιτήρηση των κρητικών οικογενειών. Επιπλέον, η Επιτροπή συνεδρίαζε σχεδόν κάθε εβδομάδα για θέματα που απασχολούσαν τους πρόσφυγες. Ο ιερέας Κωνσταντίνος Μωραϊτής, μέλος της Επιτροπής, τελούσε τις αναγκαίες για τους πρόσφυγες ιεροπραξίες, όπως τις βαπτίσεις των νεογέννητων παιδιών. Επιπλέον, δύο δημοτικοί κλητήρες επιτηρούσαν τη νύκτα τα καταλύματα των γυναικοπαίδων.⁶⁷

64. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', ό.π., σ. 2-3 και στο ίδιο, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδριάσεις Α', 8-8-1867.

65. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 3. Για την τακτική που ακολουθούσαν άλλες Επιτροπές βλ. *Εκθεσις της τε αμερικανοελληνικής επιτροπής και του Δόκτορος Σαμουήλ Γ. Χάου*, ό.π., σ. 15: «Ετροφοδοτούντο υπό της αγγλοελληνικής και τινών άλλων επιτροπών· εκάστη πενταμελής οικογένεια ελάμβανε καθ' εβδομάδα δύο τάληρα και ήμισυ και δι' αυτών ηγόραζε μόνον άρτον και άλας και ολίγα ξύλα διά το μαγειρείον. [...] Αι υπάρχουσαι επιτροπαί ηδύναντο εκ των ιδίων χρημάτων να πορίσωσι μεν εις τους πρόσφυγας άρτον επί πολλούς μήνας, ουχί όμως να επαρκέσωσι και εις τας άλλας αυτών ανάγκας. [...] Παρά των ξένων επιτροπών και παρά της κυβερνήσεως ελάμβανον τότε οι πρόσφυγες καθ' ημέραν διά τας αμέσους χρείας των ολίγον αργύριον και μόλις ηγόραζον δι' αυτού άρτον και ευτελή τροφήν. Πολλαχού δε υπήρχον ενδύματα αποχρώντα ίνα καλύψωσι την γυμνότητα των δυστυχών. Ταλαίπωροι γέροντες και μητέρες ενόσουν βαρέως και μη έχοντες κατάλυμα διενυκτέρευον εν φάτναις ή εν τω υπαίθρω».

66. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδριάσεις Γ', 17-8-1867.

67. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις Β', 16-8-1867. Πρβλ. επίσης *Εκθεσις της τε αμερικανοελληνικής επιτροπής και του Δόκτορος Σαμουήλ Γ. Χάου*, ό.π., σ. 19, όπου αναφέρεται ότι ανάμεσα στους πρόσφυγες υπήρξε και ζήτημα απώλειας της ηθικής αξιοπρέπειας των γυναικών που «ήσαν εκτεθειμένοι εις την θέαν αξέστων ανδρών και εις τους αναιδείς πειρασμούς της ασελγείας».

Το σοβαρό ζήτημα της προστασίας της υγείας των προσφύγων ήταν μια ακόμη προτεραιότητα για την Επιτροπή. Οι ιατροί Μηλιαρέσης⁶⁸ και Ζερβός,⁶⁹ μέλη της Επιτροπής, επισκέπτονταν καθημερινά τις εγκαταστάσεις των προσφύγων, καθώς είχαν αναλάβει τη θεραπεία και την περιποίηση των πασχόντων, που δεν ήταν λίγοι, καθώς από τους πρώτους κιόλας μήνες είχαν ενσκήψει επιδημίες ανάμεσά τους. Παράλληλα, ο υποχειρουργός Σ. Σολομός⁷⁰ είχε αναλάβει τη διανομή φαρμάκων στους πρόσφυγες, με μηνιαίο μισθό 60 δραχμές. Τα φάρμακα εξασφαλιζόνταν με έκπτωση 60% από τη διατίμηση, μετά από ειδική συμφωνία με τον φαρμακοποιό Φ. Αυγερινό. Οι αποθανόντες από διάφορες ασθένειες Κρητικοί ήταν περίπου 80 άτομα.⁷¹

Με το θέμα της εξασφάλισης ικανοποιητικών συνθηκών υγιεινής για τους πρόσφυγες σχετιζόταν άμεσα και μια άλλη σοβαρότατη δυσκολία, που ήταν αναγκαίο να αντιμετωπίσει άμεσα η Επιτροπή: η μεταφορά νερού στα προσφυγικά καταλύματα. Για τη μεταφορά του νερού απαιτείτο υπέρογκο χρηματικό ποσό και για την εξοικονόμησή του η Επιτροπή αποφάσισε να καθαρίσει το επονομαζόμενο «πηγάδι των φυλακωμένων», ώστε να προμηθεύονται από αυτό οι Κρήτες νερό ανέξοδα.⁷²

Αφού φρόντισε για τη διατροφή και την υγεία των προσφύγων, η Επιτροπή ασχολήθηκε με τις ανάγκες τους για ένδυση, καθώς πλησίαζε ο χειμώνας. Χρειάζονταν, ακόμη, στρώματα και η αναγκαία οικοσκευή, όπως πιατικά και σκευή φαγητού, λαγήνια, σκάφες για πλύσιμο, κλίνες κ.λπ. Σύμφωνα με απόφαση της Επιτροπής, οι δύο ιατροί-μέλη της, Μηλιαρέσης και Ζερβός, θα μετέβαιναν άμεσα στα καταλύματα των προσφύγων προκειμένου να συντάξουν ακριβή έκθεση σχετικά με τις ανάγκες των ανθρώπων αυτών σε ρουχισμό, υποδήματα, είδη οικιακής χρήσεως κ.λπ., καθώς

68. Πρόκειται για τον ιατρό Μηλιαρέση Αντώνιο του Ανδρέα. Για αυτόν βλ. Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς από τα χρόνια της Ένωσης μέχρι τον πόλεμο του 1940 (1864-1940)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2007, σ. 101-105.

69. Πρόκειται για τον ιατρό Ζερβό Παναγή του Ιακώβου. Για αυτόν βλ. Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *ό.π.*, σ. 117-119.

70. Πρόκειται για τον Σολομό Σπυρίδωνα του ιερέα Ιερωνύμου, υποχειρουργό και αργότερα φαρμακοποιό στο Νοσοκομείο. Για αυτόν βλ. Γεράσιμος Η. Πεντόγαλος, *ό.π.*, σ. 368.

71. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Έκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 3-4 και στο ίδιο, «Πρακτικά της Επιτροπής» Συνεδριάσεις Δ', 27-8-1867.

72. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΣΤ', 2-9-1867.

και τις ανάγκες για επισκευές των καταλυμάτων εν όψει του χειμώνα. Παράλληλα, θα συμπεριλάμβαναν στην έκθεσή τους και προϋπολογισμό των δαπανών για όλα τα προηγούμενα.⁷³

Για να αντιμετωπιστούν αυτές οι ανάγκες ορίσθηκε άλλη ειδική Επιτροπή αποτελούμενη από μέλη της Επιτροπής για τους πρόσφυγες. Η Επιτροπή αυτή χορήγησε 400 περίπου ενδυμασίες και άλλα τόσα στρώματα και υποδήματα. Για να αγοραστούν τα είδη αυτά χρησιμοποιήθηκαν οι εφάπαξ εισφορές που είχε συλλέξει η Επιτροπή για τους πρόσφυγες, αφού οι μηνιαίες προορίζονταν για την αγορά τροφίμων. Για την κατασκευή σκαφών για πλύσιμο και άλλων επίπλων η Επιτροπή πήρε 392 σανίδες και 20 καδρόνια από την ξυλεία που είχε διανεμηθεί στους κατοίκους της Κεφαλονιάς, οι οποίοι είχαν πληγεί από τον καταστροφικό σεισμό του 1867.⁷⁴

Παρά τις προσπάθειες, όμως, της Επιτροπής, πολλοί πρόσφυγες παρέμεναν γυμνοί και ανυπόδητοι, χωρίς η Επιτροπή να μπορεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημα αυτό. Έτσι, αποφασίσθηκε να συστηθεί μια παράλληλη Επιτροπή Κυριών, αποτελούμενη από τις κυρίες Αγάθη Γκεντιλίνη, Αικα-

73. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΙΔ', 14-12-1867. Βλ. επίσης και ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, Θυρίδα Α, φάκ. 3, Α/7, υποφάκ. 1, 1868: το υπ' αρ. 23/8-6-1868 έγγραφο της Επιτροπής για τους πρόσφυγες του Δήμου Κρανίων προς τον νομόρχη Κεφαλληνίας, με το οποίο υποβάλλει συνημμένα ονομαστικό κατάλογο των προσφύγων που διαμένουν στον Δήμο Κρανίων και έχουν ανάγκη ενδυμάτων. Δηλώνεται ότι στον Δήμο διαμένουν συνολικά 510 πρόσφυγες, εκ των οποίων 369 γυναίκες και 141 άνδρες, και το υπ' αρ. 30/1-7-1868 έγγραφο της Επιτροπής για τους πρόσφυγες του Δήμου Κρανίων προς τον νομόρχη Κεφαλληνίας, στο οποίο επισημαίνει ότι οι άνθρωποι που καταγράφονται στον κατάλογο στερούνται εντελώς ενδυμάτων και υπάρχει η ανάγκη εξασφάλισης της συνήθους γι' αυτούς ενδυμασίας.

74. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, ό.π., Συνεδρίασις Γ', 17-8-1867 καθώς και Συνεδρίασις ΙΔ', 14-12-1867. Επίσης, βλ. και ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 4. Την Επιτροπή για τη χορήγηση ενδυμάτων, σκευών και άλλων ειδών αποτελούσαν οι ιατροί Μηλιαρέσης και Ζερβός, και οι κύριοι Δαβής και Ρένεσης, όλοι μέλη της Επιτροπής για τους πρόσφυγες. Πρβλ. και Έκθεσις της τε αμερικανοελληνικής επιτροπής και του Δόκτορος Σαμουήλ Γ. Χάου, ό.π., σ. 13-14: «Άπαντες επιλοτιμούντο να βελτιώσωσιν οπωσδήποτε την άθλιαν κατάστασιν των συνερχόμενοι κατ' οικογενείας ελάμβανον παλαιά σανίδια ή έπιπλα και φαύλα τινά σκευή του μαγειρείου και ανήρτων από του τοίχου ξύλινον σταυρόν ή άλλον τι εκκλησιαστικόν έμβλημα εις ανάμνησιν των ιδίων εστιών και διατρανούντες ούτω τα προειρημένα δύο έξοχα των Ελλήνων χαρακτηριστικά, το προς την οικογένειαν ορμέφυτον και την ακραιφνήν προς την θρησκείαν αφοσίωσιν, δι' ων και μόνων ετήρησαν αγνήν την εαυτών εθνικότητα μεθ' όλας τας εισβολάς και την κυριαρχίαν των ξένων».

τερίνη Δ. Τζουγαννάτου, Αιμιλία Καλαύρια, Ασημίνα Φλαγκίνη, Ευγενία Τ. Ξειδιά, Καλέργα Μοσχοπούλου και Πηνελόπη Πινιατώρου.⁷⁵ Από αυτές, οι κυρίες Φλαγκίνη, Καλαύρια και Μοσχοπούλου δεν αποδέχθηκαν τη συμμετοχή τους στην Επιτροπή επικαλούμενες οικογενειακές υποχρεώσεις. Οι κυρίες που αποτέλεσαν τελικά την Επιτροπή αυτή εργάστηκαν με απαραμίλλο ζήλο και συγγέντρωσαν φορέματα, υφάσματα και χρήματα, συνολικής αξίας περίπου 4.200 δραχμών. Τα φορέματα και τα χρήματα αυτά τα διαχειρίστηκε η Επιτροπή Κυριών.⁷⁶

Οι κάτοικοι της Κεφαλονιάς από την πρώτη στιγμή της άφιξης των Κρητών προσφύγων στο νησί έδειξαν εξαιρετικό ενδιαφέρον να παραλάβουν οι ίδιοι στις οικίες τους γυναικόπαιδα, για να τα συντηρήσουν και να τα περιθάλψουν μόνοι τους. Για τον σκοπό αυτόν συστήθηκε άλλη μια ειδική Επιτροπή αποτελούμενη από δύο μέλη της Επιτροπής του Δήμου, η οποία συνεδρίαζε καθημερινά, σε συγκεκριμένες ώρες, στα καταλύματα των προσφύγων. Εξέδιδε σχετική ανακοίνωση και προσκαλούσε τους ενδιαφερομένους να παραλάβουν μέλη των κρητικών οικογενειών με τον όρο ο παραλαμβανόμενος να συντηρείται και να θεωρείται μέλος της οικογένειας του παραλαμβάνοντος.⁷⁷ Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι η Επιτροπή φρόντιζε ιδιαίτερα για την ασφαλή τοποθέτηση των κοριτσιών στις προσφερθείσες να τα φιλοξενήσουν οικογένειες και την άγρυπνη επιτήρησή τους. Γενικότερα, απαγορευόταν η απομάκρυνση από τη φυσική του οικογένεια οποιουδήποτε κοριτσιού μικρότερου των 12 ετών, εκτός και αν η μητέρα ή άλλο συγγενικό του πρόσωπο ήθελε να το ακολουθήσει. Η ανταπόκριση ήταν μεγάλη τόσο από τους κατοίκους των πόλεων του νησιού όσο και από εκείνους της εξοχής. Έτσι, τα παραληφθέντα από φιλόανθρωπους ιδιώτες γυναικόπαιδα ανήλθαν αρχικά σε 200 περίπου. Πολλά, όμως, από τα παιδιά που απομακρύνθηκαν από τις οικογένειές τους επέστρεψαν είτε σε αυτές, εγκαταλείποντας τις οικογένειες που τα παραλάμβαναν, είτε

75. Η κοινωνική ταυτότητα των κυριών αυτών δεν είναι εύκολο να εντοπισθεί από τα διαθέσιμα στοιχεία.

76. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδρίασις Γ', 17-8-1867, στο ίδιο, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 4-5 και Η Σάλπιγξ, έτος Α', αρ. 7, Αργοστόλιον, 26-8-1867.

77. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, «Διακήρυξις» της Επιτροπής για τους πρόσφυγες, με ημερομηνία 9-8-1867, όπου ανακοινώνεται ότι η αρμόδια Επιτροπή θα βρίσκει καθημερινά από ώρα 5 έως 7 μ.μ. στην οικία του Ιερώνυμου Πρετεντέρη στην Πλάκα, όπου καταλύουν κάποιοι από τους πρόσφυγες, προκειμένου να δέχεται τις προσφορές των πολιτών.

στην Κρήτη, μαζί με τις οικογένειές τους.⁷⁸ Κάποια από τα παιδιά των προσφύγων, περίπου 40 αγόρια και 20 κορίτσια, στάλθηκαν στα δημοτικά σχολεία της πόλης του Αργοστολίου. Ένας πολίτης, μάλιστα, ανωνύμως προσφέρθηκε να τους χορηγήσει τα αναγκαία διδακτικά βιβλία.⁷⁹

Το ζήτημα της συντήρησης και της περίθαλψης των προσφύγων γινόταν για την Επιτροπή εξαιρετικά πιεστικό και δύσκολο, καθώς αντιλαμβανόταν ότι με το πέρασμα των ημερών ο αριθμός των φιλοξενούμενων στον Δήμο Κρανίων Κρητών θα αυξανόταν κατά πολύ, καθώς περίμεναν να αφιχθούν στην Κεφαλονιά και άλλοι πρόσφυγες από άλλες επαρχίες της Ελλάδας. Για τον λόγο αυτόν η Επιτροπή αποφάσισε να στείλει κάποιους από αυτούς σε άλλους δήμους του νησιού. Συγκεκριμένα, έστειλε στο Ληξούρι του Δήμου Παλέων 50 άτομα, στην Άνω Λιβαθώ άλλα 50, στην Κάτω Λιβαθώ επίσης 50 και στον Δήμο Εικοσιμίας 20. Τους πρόσφυγες συνόδευσαν στο Ληξούρι ο γραμματέας της Επιτροπής Παναγιώτης Βεργωτής, στην Άνω και Κάτω Λιβαθώ οι δημορχιακοί πάρεδροι Ραζής και Γιαννουλάτος, ενώ στην Εικοσιμία εστάλησαν με συνοδευτική επιστολή. Η μετακόμιση των οικογενειών έγινε με κάρρα και με έξοδα της Επιτροπής.⁸⁰

Με το πέρασμα των μηνών οι πρόσφυγες έρχονταν όντως και αναχωρούσαν κατά δεκάδες και εικοσάδες. Σε συνεδρίαση της Επιτροπής, με ημερομηνία 30 Αυγούστου 1867, αναφέρεται ότι είχαν καταφθάσει στο νησί με ατμόπλοιο 380 περίπου άτομα, από τα οποία παρελήφθησαν μόνον τα 90 λόγω της ελλείψεως καταλυμάτων, εξαιτίας των ζημιών στα κτήρια του νησιού από τον προηγηθέντα σεισμό του Ιανουαρίου 1867 και λόγω της απορίας των δημοτών. Τελικά, ο συνολικός αριθμός των προσφύγων που βρίσκονταν στην Κεφαλονιά το 1867 ανερχόταν σε 1.300 άτομα, αριθμός αρκετά μεγάλος, αν λάβει κανείς υπ' όψιν του ότι το Αργοστόλι το 1866 είχε πληθυσμό 9.700 κατοίκους.⁸¹ Η Επιτροπή για λόγους υγιεινής, για να ελαφρύνει τους δημότες από το βάρος της συντήρησης τόσων ανθρώπων, αλλά και για να ικανοποιήσει την εκφρασθείσα και από άλλους δήμους του νησιού επιθυμία να φιλοξενήσουν και αυτοί κάποιους από τους πρόσφυγες, θεωρώντας τη φιλοξενία τους καθήκον και πατριω-

78. Στο ίδιο, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 5-6 και στο ίδιο, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδριάσεις Α', 8-8-1867, όπου αναφέρεται μεταξύ των άλλων πληροφοριών και ότι η Επιτροπή για την παραχώρηση προσφύγων σε ιδιώτες αποτελείτο από τους Φωκά, Λιβαθινόπουλο και Ρένεση.

79. Στο ίδιο, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 6.

80. Στο ίδιο, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδριάσεις Β', 16-8-1867.

81. Θεοδώρα Ζαφειράτου, *ό.π.*, σ. 635.

τική υποχρέωση, αποφάσισε να αραιώσει τον πληθυσμό των προσφύγων και να στείλει για δεύτερη φορά στους ευπορότερους των άλλων δήμων ανάλογο αριθμό γυναικοπαίδων. Συγκεκριμένα, έστειλε 50 στο Ληξούρι και στη συνέχεια άλλους 58, 50 στην Άνω Λιβαθώ, 50 στην Κάτω Λιβαθώ, 110 σε Άσσο και Δολίχιο, 70 στην Πύλαρο, 40 στη Σάμη και άλλους 70 σε Σκάλα, Πρόνους, Ελειό και Αράκλειο. Στη διανομή τους στους διάφορους δήμους του νησιού συνόδευαν τους πρόσφυγες οι ιατροί Μηλιαρέσης και Ζερβός, ο ιερέας Μωραΐτης και ο πράκτορας της ελληνικής ατμοπλοΐας Γεώργιος Άβλιχος, διότι η αποστολή τους γινόταν με ατμόπλοιο.

Από τους δήμους αυτούς κάποιοι από τους πρόσφυγες αναχώρησαν μετά από λίγο καιρό και επέστρεψαν στο Αργοστόλι. Ιδίως από το Ληξούρι αναχώρησαν όλοι εκτός ελαχίστων που παρέμειναν εκεί, λόγω έλλειψης καταλυμάτων, κατά δήλωση του δημάρχου Παλέων, αφού η πόλη είχε ανεπανόρθωτα πληγεί από τον καταστροφικό σεισμό του 1867.⁸²

Η επαναφορά των Κρητών από τους άλλους δήμους του νησιού στο Αργοστόλι ανάγκασε την Επιτροπή να γνωστοποιήσει μέσω της Νομαρχίας στους αρμοδίους ότι δεν ήταν δυνατόν να αποσταλούν άλλοι πρόσφυγες στο νησί, διότι εξαιτίας των σεισμών υπήρχε παντελής έλλειψη καταλυμάτων, δεν ήταν δυνατόν να συντηρηθούν όλοι από έναν μόνο δήμο και η συσσώρευση τόσων πολλών ανθρώπων σε ένα μέρος εγκυμονούσε τον κίνδυνο του ξεσπάσματος επιδημικής νόσου, απειλώντας τη δημόσια υγεία.⁸³

Εκτός από τη συγκέντρωση των έκτακτων και των μηνιαίων εισφορών, η Επιτροπή ανέλαβε και άλλες πρωτοβουλίες για συγκέντρωση περισσότερων χρημάτων. Στο πλαίσιο αυτών των δραστηριοτήτων της αποφάσισε να προσκαλέσει τη «Φιλοδραματική Εταιρεία» να δώσει θεατρική παράσταση, τα έσοδα της οποίας θα διετίθεντο υπέρ των Κρητών προσφύγων, όπως άλλωστε είχε κάνει και το 1866 υπέρ των αγωνιζόμενων τότε Κρητών.⁸⁴ Από την παράσταση συγκεντρώθηκε το ποσό των 1.970 περίπου

82. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, ό.π., Συνεδρίασις Ε', 30-8-1867, στο ίδιο, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 6-7.

83. Στο ίδιο, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδρίασις Θ', 17-9-1867.

84. Βλ. στη σ. 3 της παρούσας εργασίας. Για τη δεύτερη αυτή παράσταση βλ. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, ό.π., Συνεδρίασις Γ', 2-10-1867. Βλ., επίσης, και *Η Επαγρύπνησις*, έτος Β', αρ. 20, Αργοστόλιον, 23-10-1867: «Φρονούμεν ότι οι συμπολίται μας και εν τη περιπτώσει ταύτη θέλουσι δόσει τρανόν δείγμα των φιλανθρωπικών αισθημάτων των». Πρβλ. Νικολάου Δ. Τζουγανάτου, «Η συμπαράσταση της Κεφαλονιάς κατά την Κρητική Επανάσταση του 1866-1869», *Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τ. 3 (Σεπτέμβριος 1974), σ. 212.

δραχμών.⁸⁵ Επιπροσθέτως, κυκλοφόρησε λαχείο,⁸⁶ από το οποίο εισπράχθηκαν 170 περίπου δραχμές. Επίσης, εστάλησαν στην Επιτροπή έκτακτες συνεισφορές από τις κεφαλληνιακές κοινότητες του εξωτερικού, όπως για παράδειγμα 354 περίπου δραχμές από τη Βράιλα⁸⁷ και 580 περίπου δραχμές από το Πορτ Σάιντ, καθώς και 250 κλινσοσκεπάσματα από τη Μασσαλία.⁸⁸ Παράλληλα, διατάχθηκε από τον μητροπολίτη, μετά από υποβολή σχετικού αιτήματος από την Επιτροπή, η περιφορά δίσκου στις εκκλησίες του νησιού υπέρ των Κρητών προσφύγων.⁸⁹ Πολλοί φιλόανθρωποι επισκέπτονταν ιδιωτικά τους πρόσφυγες, τους έδιναν χρήματα και τους συμπαρίσταντο ηθικά. Ο Δήμος Κρανίων, βλέποντας το ανεπαρκές των εισφορών, αποφάσισε να ανταποκριθεί σε σχετικό αίτημα της Επιτροπής και ψήφισε να αυξήσει το ποσό των μηνιαίων συνδρομών, οι οποίες πληρώνονταν από το Δημοτικό Ταμείο, σε 3.000 δραχμές για τους μήνες Οκτώβριο, Νοέμβριο και Δεκέμβριο του 1867.⁹⁰

85. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, ό.π., Συνεδριάσεις ΙΓ', 21-11-1867.

86. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις Ι', 2-10-1867.

87. *Η Σφήκα*, έτος Α', αρ. 30, 7-4-1868.: «Οι παρεπιδημούντες συμπολίτες στη Βράϊλα συνεισέφεραν υπέρ των ενταύθα Κρητικών οικογενειών 5,64 φράγκα, τα οποία έστειλαν διά του εκεί Κωνσταντίνου Π. Δαβή στον Ταμία της Επιτροπής». (Υπογράφει για την παραλαβή το μέλος της Επιτροπής Δ. Π. Δαβής).

88. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, ό.π., Συνεδριάσεις ΙΑ', 14-10-1867 και Συνεδριάσεις ΙΖ', 23-2-1868· βλ. και *Η Σφήκα*, έτος Α', αρ. 27, 17-3-1867: «Ελαβαν εσχάτως από Μασσαλία διά τους πρόσφυγες 250 μάλλινα σκεπάσματα (φερτσάδες). Από αυτά 100 στέλνει ο κ. Ιερώνυμος Βαλλιέρης, 100 η κ. Ελένη Βουτσινά Μελά και τα 50 ο κ. Νικόλαος Μητρέλιας». Βλ. επίσης και *Η Θέμις*, έτος Β', αρ. 81, 13-7-1868, όπου αναφέρεται ότι οι Έλληνες από την Ολτενίτζη, όπου ανέπτυσσε μεγάλη δραστηριότητα ο εκεί προξενικός πράκτορας Α. Κ. Πανάς, έστειλαν ήδη (μάλλον στην Κεντρική Επιτροπή γιατί δεν διευκρινίζεται ακριβώς) 232 λουδοβίκια και επιδιώκουν να στείλουν στους μαχητές Κρήτες φορτίο σίτου· επίσης, ότι και η μικρή ελληνική κοινότητα του Καλαφατίου έστειλε 162 χρυσά λουδοβίκια, ο Εμμανουήλ Βλαστός από την Κραγιόβα έστειλε 3.000 φράγκα, προϊόν συνεισφοράς των εκεί ομογενών, οι Έλληνες της Βενετίας 1.634 φράγκα και ο Σ. Φωκάς, ο διευθύνων το Προξενείο στο Κέρτζιο, 115 λουδοβίκια από συνεισφορές πάλι των εκεί ομογενών. Βλ. ακόμη και Ιωάννου Π. Μαμαλάκη, ό.π., σ. 390, όπου αναφέρεται ότι ο Ανδρέας Βαλλιάνος, ο Αντώνιος Ιγγλέσης και ο Μιχαήλ Σβορώνος προσέφεραν από 800 δραχμές για το δίμηνο Αυγούστου – Σεπτεμβρίου 1867.

89. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδριάσεις Β', 16-8-1867 και στο ίδιο, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσεις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 7.

90. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, ό.π., σ. 7-8. Βλ., επίσης, και ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλειον της Ελλάδος, Αρχείο Νο-

Οι προσφορές και οι πρωτοβουλίες συνεχίζονταν και τους επόμενους μήνες αποδεικνύοντας τη συγκινητική συνεισφορά των πολιτών στην τιτά-νια προσπάθεια της συγκέντρωσης χρημάτων για τους πρόσφυγες. Στη *Σφήκα* δημοσιεύθηκε στις 31 Αυγούστου 1868 η είδηση ότι με επιστολή του προς την Επιτροπή ο ταχυδακτυλουργός Γ. Α. Μελίδης παρέδωσε σε αυτήν 170 δραχμές, που ήταν τα έσοδα από παράσταση που είχε δώσει ειδικά για τον σκοπό αυτόν.⁹¹ Η εφημερίδα *Η Επαργύπνησις* στις 27 Σεπτεμβρίου 1867 γνωστοποίησε στους αναγνώστες της ότι προ ημερών είχε κυκλοφορήσει πόνημα επιγραφόμενο «*Εν βλέμμα επί του κρητικού αγώνος*», το οποίο «δεικνύει τον διακαή υπέρ των αγωνιζομένων ηρώων ζήλον του εκδότη» και συντάκτη του πονήματος Θεόδωρου Γ. Πεφάνη, ο οποίος είχε δηλώσει ότι όσα χρήματα εισέπραττε από την πώλησή του θα τα διέθετε για την περίθαλψη των Κρητών.⁹² Επίσης, ο Παναγιώτης Βεργωτής, λόγιος και γραμματέας της Επιτροπής για τους πρόσφυγες του Δήμου Κρανίων, όπως έχει προαναφερθεί,⁹³ εξέδωσε στιχούργημα με τον τίτλο «*Εθνεγερτήριον*» και διέθεσε τις εισπράξεις υπέρ των Κρητών.⁹⁴

Όλες αυτές οι ενέργειες επιδοκιμάζονταν από τον τοπικό Τύπο και επαινούνταν τα μέλη των επιτροπών και οι ιδιώτες για τις πρωτοβουλίες και τις ενέργειές τους.⁹⁵ Επειδή, όμως, οι οικονομικές ανάγκες της περίθαλ-

μαρχίας Κεφαλληνίας, Θυρίδα Κ/4, φάκ. 71 (Κ/4, 1867-1875), αρ. εγγράφου 29: το υπ' αρ. 2139/4-11-1867 έγγραφο του Δήμου Κρανίων προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας, με το οποίο διαβιβάζεται το υπ' αρ. 121/20-9-2867 Ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου και τα Πρακτικά της σχετικής Συνεδρίασης, σύμφωνα με τα οποία ζητείται να δοθεί το ποσό των 600 δραχμών από το Δημοτικό Ταμείο μηνιαίως μέχρι τον Δεκέμβριο του τρέχοντος έτους.

91. *Η Σφήκα*, έτος Α', αρ. 44, 31-8-1868. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο καλλιτέχνης αισθάνθηκε την ανάγκη να απολογηθεί για το μικρό ποσό, υποστηρίζοντας ότι αυτό οφειλόταν στο ότι στη συγκεκριμένη εποχή του έτους οι γαιοκτήμονες έλειπαν στις εξοχές.

92. *Η Επαργύπνησις*, έτος Β', αρ. 19, Αργοστόλιον, 27-9-1867. Η εφημερίδα προτρέπει τους αναγνώστες της να αγοράσουν το φυλλάδιο, η τιμή του οποίου ήταν μία δραχμή.

93. Βλ. σ. 12 της παρούσας εργασίας.

94. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο 18(β).

95. *Η Σφήκα*, έτος Α', αρ. 14, 8-12-1867. Επίσης, στην ίδια εφημερίδα, έτος Β', αρ. 61, 21-12-1868, όπου δημοσιεύεται επιστολή του Α. Σκαλίδου, αρχηγού της επαρχίας Κισάμου, προς τον δήμαρχο Κρανίων ως πρόεδρο της Επιτροπής για τους πρόσφυγες, στην οποία αναφέρεται: «[...] Παρά πολλών των αυτόσε διαμενόντων συνεπαρχιωτών μου επιστολών, ιδίως δε παρά του εσχάτως αφιχθέντος ενταύθα οπλαρχηγού μου Τσανή Καρτσονάκη πληροφορηθείς ότι εξαιρετικήν απολαμβάνουσι περιποίησην οι καταφυγόντες εκ της επαρχίας μου εν τη πατρίδι υμών, επλήσθη αρρήτου χαράς». Βλ. ακόμη *Η Θέμις*, έτος Β', αρ. 66, 25-11-1867, όπου στη στήλη «*Διάφορα*» επαινείται γενικά

φης των προσφύγων συνεχώς αυξάνονταν και οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι διάφοροι δήμοι της Ελλάδας για την κάλυψή τους ήταν σημαντικότερες, η πολιτεία με το άρθρο 4 του Ν. ΣΜΓ'/1868⁹⁶ όρισε την επιβολή έκτακτου δασμού για την περίθαλψη των Κρητών προσφύγων. Σύμφωνα με τον νόμο αυτόν, που φυσικά εφαρμόστηκε και στον Νομό Κεφαλληνίας, ο δασμός εισπραττόταν από το αρμόδιο Τελωνείο και το εισπραττόμενο ποσό κατετίθετο στο Νομαρχιακό Ταμείο.⁹⁷ Στην Κεφαλονιά, ειδικότερα, τα χρήματα διαχειριζόταν η Επιτροπή του Δήμου Κρανίων για τους πρόσφυγες και το ποσό που συγκέντρωνε το κατέθετε στην Ιονική Τράπεζα.⁹⁸

Σε πίνακα που συντάξε η Νομαρχία Κεφαλληνίας, με ημερομηνία 26 Σεπτεμβρίου 1868, φαίνεται ότι εισέπρατταν έκτακτο δασμό για την περίθαλψη των Κρητών προσφύγων στο νησί οι δήμοι Κρανίων, Ιθακησίων, Πολυκτορίων, Νηρητίων και Καρνίων.⁹⁹

Σε έγγραφό του προς το Υπουργείο των Εσωτερικών ο νομάρχης Κεφαλληνίας έδωσε αναλυτικότερες πληροφορίες για το θέμα αυτό.¹⁰⁰

Συγκεκριμένα, ο Δήμος Κρανίων αποφάσισε την επιβολή του δασμού με το υπ' αρ. 162/1-12-1867 Ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου. Υπολογιζόταν στο 2% επί της αγοραίας αξίας στα τρόφιμα, στους δημητριακούς καρπούς και σε όλα εν γένει τα εμπορεύματα που εισάγονταν στον Δήμο για εσωτερική κατανάλωση, με τον όρο το εισπραττόμενο ποσό να παραδίδεται στην Επιτροπή του Δήμου για τους πρόσφυγες. Όπως όριζε ο σχετικός νόμος, ο δασμός εισπραττόταν απ' ευθείας στο Τελωνείο από τον δημοτικό εισπράκτορα μαζί με τον δημοτικό φόρο και προβλεπόταν να

η Επιτροπή και μνημονεύεται ιδιαίτερα η προσφορά των δύο ιατρών της Επιτροπής, Μηλιαρέση και Ζερβού, οι οποίοι παρείχαν ιατρικές υπηρεσίες στους πρόσφυγες.

96. ΦΕΚ αρ. 63/31-10-1867, Νόμος ΣΜΓ', «Περί της υπό των Δήμων επιβολής έκτακτου δασμού προς περίθαλψιν των εκ Κρήτης προσφύγων».

97. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, Θυρίδα Α, φάκ. 3, Α/7, υποφάκ. 1, 1868: το υπ' αρ. 5957/28-9-1868 έγγραφο του νομάρχου Κεφαλληνίας προς τον ταμία Κεφαλληνίας.

98. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 786/25-9-1868 έγγραφο του ταμιά προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας, σύμφωνα με το οποίο από τον Ιανουάριο έως τον Απρίλιο του 1868 είχε συγκεντρωθεί το ποσό των 10.084,30 δραχμών. Βλ., επίσης, και στο ίδιο, το υπ' αρ. 88(...)/31-12-1868 έγγραφο του ταμιά προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας, σύμφωνα με το οποίο για τον Δεκέμβριο του 1868 εισπράχθηκε από τον τελώνη υπέρ των Κρητών το ποσό των 3.721,20 δραχμών.

99. Στο ίδιο, πίνακας υπογεγραμμένος από τον νομάρχη Κεφαλληνίας, με ημερομηνία 26-9-1868.

100. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 32281/16-9-1868 έγγραφο του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας.

ισχύσει με την κοινοποίηση της έγκρισης από την Νομαρχία Κεφαλληνίας του συγκεκριμένου Ψήφισματος, με το οποίο επιβλήθηκε, έως και τις 30 Ιουλίου 1868 ή για όσο χρονικό διάστημα υπήρχε ακόμη ανάγκη. Στο ίδιο Ψήφισμα προτρεπόταν η δημοτική αρχή να προσκαλέσει τα δημοτικά συμβούλια των δήμων του νησιού, στους οποίους υπήρχαν τελωνειακές αρχές, να επιβάλουν σχετικό δασμό και να στέλνουν τα εισπραττόμενα ποσά στην Επιτροπή του Δήμου Κρανίων, η οποία εξουσιοδοτείτο να τα διαχειρισθεί.¹⁰¹

Σχετικά με το ύψος του ποσού που συγκεντρωνόταν από την επιβολή του έκτακτου δασμού στον Δήμο Κρανίων, αναφέρεται ότι για τους μήνες Μάρτιο και Απρίλιο του 1868 ήταν 3.500 δραχμές, για τους επόμενους μήνες αναμενόταν ποσό 5.000-6000 δραχμών και για τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο ακόμη περισσότερα.¹⁰² Πάντως, τον μήνα Μάιο του 1868 οι εισπράξεις ανήλθαν σε 4.800 δραχμές. Από το ποσόν αυτό στην Επιτροπή δόθηκαν 1.200 δραχμές και το υπόλοιπο δόθηκε στο Ταμείο ως παρακαταθήκη.¹⁰³

Στον Δήμο Ιθακησίων είχε επίσης επιβληθεί δασμός 2% και το εισπραττόμενο μηνιαίως ποσό ανερχόταν στις 300 δραχμές. Τα χρήματα παραλάμβανε η Επιτροπή του Δήμου για τους πρόσφυγες, η οποία και τους χορηγούσε τα σιτηρέσια, που, σύμφωνα με τη σχετική απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου, ήταν για τους ηλικιωμένους 30 λεπτά ημερησίως και για τα παιδιά 18 λεπτά. Επίσης, η Επιτροπή πλήρωνε τα ενοίκια των οικιών, στις οποίες στεγαζόνταν οι πρόσφυγες.¹⁰⁴

Στον Δήμο Πολυκτοριών είχε επιβληθεί δασμός 1/2% για ένα εξάμηνο, που εισπραττόταν στον Τελωνοσταθμό Φρικιών και Κιονίου. Για το διάστημα Απριλίου – Ιουλίου 1868 εισπράχθηκε ποσό των 187,69 δραχμών, το

101. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 2422/8-12-1867 έγγραφο του δημάρχου Κρανίων προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας. Επίσης, βλ. και ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδριάσεις ΙΔ', 14-12-1867.

102. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, ό.π.: το υπ' αρ. 984/17-5-1868 έγγραφο του δημάρχου Κρανίων προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας.

103. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 314/2-5-1868 έγγραφο του ταμιά προς τον νομάρχη. Βλ., επίσης, και στο ίδιο, το υπ' αρ. 396/3-6-1868 έγγραφο του ταμιά προς τον νομάρχη, όπου αναφέρεται ότι τον Μάιο οι εισπράξεις ήταν 3.900 δραχμές και ότι υπήρχε και άλλο ποσό που δεν είχε ακόμη παραδοθεί.

104. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 2013/16-10-1868 έγγραφο του επάρχου Ιθάκης προς τον νομάρχη. Σημειώνεται ότι τους τελευταίους τρεις μήνες εισήχθη στον Δήμο μεγάλη ποσότητα ναυπηγήσιμης ξυλείας για την κατασκευή τριών πλοίων και για τον λόγο αυτόν αυξήθηκαν τα έσοδα του Τελωνείου, όμως το τακτικά εισπραττόμενο ποσό υπολογίζεται στις 300 δραχμές μηνιαίως.

οποίο δόθηκε στην Επιτροπή του Δήμου Ιθακησίων, αφού μόνο σε αυτόν τον Δήμο υπήρχαν πρόσφυγες, καθώς έχει αποφασισθεί να μη σταλούν άλλοι στους κοντινούς μικρότερους δήμους.¹⁰⁵

Στον Δήμο Νηρητίων ο δασμός ήταν επίσης της τάξεως του 1/2%. Είχε επιβληθεί για ένα εξάμηνο και το εισπραττόμενο μηνιαίως ποσό, που υπολογιζόταν στις 10 δραχμές, παραδιδόταν και αυτό στην Επιτροπή του Δήμου Ιθακησίων, για τον λόγο που μόλις προαναφέρθηκε.¹⁰⁶

Στον Δήμο Καρνίων επιβλήθηκε δασμός 2% για όλο το έτος 1868, που εισπραττόταν από τον τελωνοσταθμάρχη Καλάμου. Το μηνιαίως εισπραττόμενο ποσό υπολογιζόταν σε 20 δραχμές και παραδιδόταν και αυτό στην Επιτροπή του Δήμου Ιθακησίων.¹⁰⁷

Στον Δήμο Σκάλας δεν επιβλήθηκε έκτακτος δασμός εξαιτίας της ανέχειας στην οποία περιήλθε ο τόπος λόγω του σεισμού του 1867, της αφορίας και της μηδαμινής τιμής της σταφίδας. Θεωρήθηκε, επομένως, ότι η επιβολή του δασμού θα έπληττε τον τόπο, καθώς θα επιβαλλόταν στα εισαγόμενα στο τοπικό Τελωνείο προϊόντα που ήταν απαραίτητα για την εσωτερική κατανάλωση. Ωστόσο, κατά την προηγούμενη χρονιά (1867) είχαν διαμείνει στον Δήμο για αρκετούς μήνες περίπου 20 πρόσφυγες, τους οποίους είχαν περιθάψει οι κάτοικοι με εκούσια συνεισφορά. Οι άνθρωποι αυτοί μετέβησαν στο Αργοστόλι αρκετούς μήνες αφότου είχε επιβληθεί ο έκτακτος υπέρ αυτών δασμός, που εισπραττόταν στο Τελωνείο Αργοστολίου.¹⁰⁸

105. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 2013/16-10-1868 έγγραφο του επάρχου Ιθάκης προς τον νομόρχη. Σημειώνεται ότι η εισπραξη του φόρου διατάχθηκε για ένα εξάμηνο, από τέλος Ιανουαρίου έως τέλος Ιουλίου. Για τους τέσσερις όμως πρώτους μήνες δεν υπάρχουν εισπράξεις, γιατί, όπως ισχυρίστηκε ο τελωνοσταθμάρχης ο προκάτοχός του αποχώρησε χωρίς να του παραδώσει τις εισπράξεις των δύο προηγούμενων μηνών, γεγονός για το οποίο ο έπαρχος ζήτησε εξηγήσεις από τον τελώνη.

106. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 2013/16-10-1868 έγγραφο του επάρχου Ιθάκης προς τον νομόρχη. Σημειώνεται ότι έχουν εισπραχθεί 23,24 δραχμές για τους μήνες Αύγουστο και Σεπτέμβριο, αφού η εισπραξη ξεκίνησε στις 16 Αυγούστου, καθώς η απόφαση της Νομαρχίας Κεφαλληνίας, που ενέκρινε την επιβολή του δασμού, εξεδόθη στις 30 Ιουλίου.

107. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 2013/16-10-1868 έγγραφο του επάρχου Ιθάκης προς τον νομόρχη. Σημειώνεται ότι δεν έχει εισπραχθεί κανένα ποσό, διότι, μολονότι η απόφαση για την επιβολή του δασμού είχε εγκριθεί από τα τέλη Φεβρουαρίου, ο δήμαρχος παρέλειψε να την κοινοποιήσει στην τελωνειακή αρχή, οπότε άρχισε να εισπράττεται κατά τον τρέχοντα μήνα. Ο δήμαρχος διετάχθη να συγκαλέσει Δημοτικό Συμβούλιο για να παραταθεί χρονικά η επιβολή του δασμού.

108. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 235/3-10-1868 έγγραφο του δημάρχου Σκάλας προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας.

Στον Δήμο Άσου με Ψήφισμά του, τον Οκτώβριο του 1867, το Δημοτικό Συμβούλιο αποφάσισε να παραχωρήσει 120 δραχμές από το Δημοτικό Ταμείο για την περίθαλψη των κρητικών οικογενειών που είχαν εγκατασταθεί στον Δήμο.¹⁰⁹ Τον επόμενο μήνα, σε συνεδρίαση με ημερομηνία 26 Νοεμβρίου 1867, στην οποία ψηφίσθηκε και το σχετικό Ψήφισμα, οι δημοτικοί σύμβουλοι Άσου αναγνώρισαν την ανάγκη επιβολής έκτακτου δασμού για την περίθαλψη των Κρητών προσφύγων, μολοντί τον θεωρούσαν λίαν επιβαρυντικό για τους κατοίκους, για ένα έτος από την έγκριση του σχετικού Ψήφισματος και εξής. Όμως, με έγγραφό του προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας, με ημερομηνία 16 Μαΐου 1868, ο δήμαρχος Άσου δήλωσε ότι ο Δήμος, εξαιτίας της κακής οικονομικής του κατάστασης, δεν επιθυμούσε ούτε τη συντήρηση των προσφύγων ούτε την επιβολή του έκτακτου δασμού. Σύμφωνα με τα Πρακτικά της συνεδριάσεως του Δημοτικού Συμβουλίου Άσου, με ημερομηνία 14 Μαΐου 1868, και με το Ψήφισμα ΜΕ/ 14-5-1868, που επικύρωσε τις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου, αποφασίσθηκε να μη σταλούν στον Δήμο οικογένειες προσφύγων και να μην επιβληθεί ο έκτακτος δασμός του 2%, επειδή οι ανάγκες του Δήμου ήταν πολλές και δεν μπορούσαν να τον επιβαρύνουν περισσότερο και επίσης επειδή, όταν είχε επιβληθεί ο έκτακτος δασμός, υπήρχαν στον Δήμο αρκετές οικογένειες που τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή είχαν αναχωρήσει.¹¹⁰

Στον Δήμο Πρόννων το Δημοτικό Συμβούλιο δεν ψήφισε την επιβολή του έκτακτου δασμού λόγω των δυσχερειών της προηγούμενης χρονιάς (1867), όμως οι κάτοικοι περιέθαλψαν δέκα γυναικόπαιδα και παρείχαν σε αυτούς, από τον Σεπτέμβριο του 1867 έως και τον Φεβρουάριο του 1868, τρόφιμα, κατοικία και ενδύματα.¹¹¹

Στον Δήμο Δολιχίου το Δημοτικό Συμβούλιο δεν επέβαλε έκτακτη εισφορά, διότι οι κάτοικοι του Δήμου ήδη περιέθαλπαν 57 πρόσφυγες Κρήτες και δεν επιθυμούσε να τους επιβαρύνει περισσότερο.¹¹²

109. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, Θυρίδα Κ/4, φάκ. 71 (Κ/4, 1867-1875), αρ. εγγράφου 28: το υπ' αρ. 1356/17-10-1867 έγγραφο του Δήμου Άσου προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας.

110. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 276/16-5-1868 έγγραφο του δημάρχου Άσου προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας.

111. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, Θυρίδα Α, φάκ. 3, Α/7, υποφάκ. 1, 1868: το υπ' αρ. 46/1-6-1868 έγγραφο του δημάρχου Πρόννων προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας και το υπ' αρ. 49/26-5-1868 έγγραφο του δημάρχου Πρόννων προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας.

112. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 356/15-5-1868 έγγραφο του δημάρχου Δολιχίου προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας.

Στον Δήμο Δειλινάτων το Δημοτικό Συμβούλιο δεν ψήφισε τον έκτακτο δασμό ούτε απεστάλησαν στον Δήμο πρόσφυγες.¹¹³

Στον Δήμο Ελειού το Δημοτικό Συμβούλιο επίσης δεν ψήφισε έκτακτο δασμό.¹¹⁴

Στον Δήμο Μεσοχωριτών το Δημοτικό Συμβούλιο, μολοντί προσεκλήθη, δεν συνεδρίασε και επομένως δεν προέκυψε κανένα σχετικό ψήφισμα για την επιβολή ή μη έκτακτου δασμού.¹¹⁵

Στον Δήμο Άνω Λιβαθούς δεν επιβλήθηκε έκτακτος δασμός, αφού ο Δήμος δεν διέθετε ούτε λιμάνι ούτε τελωνείο, επομένως δεν εισήγαγε προϊόντα προς κατανάλωση. Τους πρόσφυγες που τους έστειλε ο Δήμος Κρανίων, τους μοίρασαν στα διάφορα χωριά του Δήμου, όπου και συντηρούνταν από τους κατοίκους, από τις 17 Αυγούστου 1867 έως και τον Φεβρουάριο του 1868, οπότε και σταδιακά αναχώρησαν για το Αργοστόλι.¹¹⁶

Στον Δήμο Εικοσιμίας το Δημοτικό Συμβούλιο δεν ψήφισε έκτακτη εισφορά, διότι ακόμη δεν είχε εισαχθεί η άμεση φορολογία στα Επτάνησα μετά την Ένωση (1864) και διότι ο Δήμος δεν διέθετε λιμάνι. Στον Δήμο υπήρχαν πάνω από 30 πρόσφυγες Κρήτες, από τον Αύγουστο του 1867 έως και τον Απρίλιο του 1868, οπότε και αναχώρησαν για το Αργοστόλι, καθώς οι κάτοικοι δεν ήταν σε θέση να τους βοηθήσουν εξαιτίας της κακής οικονομικής τους κατάστασης, ενώ στον Δήμο Κρανίων είχε επιβληθεί και εισπραττόταν ο έκτακτος δασμός του 2% επί των εισαγόμενων προϊόντων. Παρέμεναν, ωστόσο, ακόμη στον Δήμο δύο ανήλικα παιδιά, που τα είχαν αναλάβει και τα συντηρούσαν ιδιωτικά συγκεκριμένες οικογένειες.¹¹⁷

Η επιβολή του έκτακτου δασμού στον Δήμο Κρανίων, όπως είδαμε, ψηφίσθηκε μεν άμεσα και η είσπραξή του ξεκίνησε από τις 16 Δεκεμβρίου 1867, αλλά προκάλεσε στην Επιτροπή του Δήμου για τους πρόσφυγες επι-

113. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 314/23-5-1868 έγγραφο του δημάρχου Δειλινάτων προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας. Βλ., επίσης, και στο ίδιο, το υπ' αρ. 661/8-9-1868 έγγραφο του δημάρχου Δειλινάτων προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας, όπου η μη ύπαρξη προσφύγων (οικογενειών ή μεμονωμένων προσώπων) στον Δήμο επιβεβαιώνεται και με μεταγενέστερο έγγραφο του Δήμου προς τη Νομαρχία.

114. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 159/13-5-1868 έγγραφο του δημάρχου Ελειού προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας.

115. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 1055/10-5-1868 έγγραφο του δημάρχου Μεσοχωριτών προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας.

116. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 1818/14-5-1868 έγγραφο του δημάρχου Άνω Λειβαθούς προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας.

117. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 140/17-5-1868 έγγραφο του δημάρχου Εικοσιμίας προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας.

πρόσθετες δυσκολίες. Αρχικά, έγινε αιτία να πάψουν οι ιδιωτικές εισφορές των πολιτών προς την Επιτροπή,¹¹⁸ αφού πλέον, μέσω του δασμού, η επιβάρυνση ίσχυε για όλους τους δημότες, με αποτέλεσμα να χαθεί μεγάλο μέρος των εσόδων της. Στη συνέχεια, συνετέλεσε στο να επιστρέψουν στο Αργοστόλι όλοι σχεδόν οι διαμένοντες στην εξοχή πρόσφυγες, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Πολλοί από αυτούς αναχώρησαν για άλλους δήμους της Ελλάδας και έμειναν τελικά στην πόλη του Αργοστολίου περίπου 700 άτομα και άλλα 64, τα οποία ήταν μικρά κορίτσια και αγόρια που συντηρούνταν από ιδιώτες. Τα περισσότερα από τα παιδιά είχαν σταδιακά αποδημήσει ακολουθώντας τις οικογένειές τους. Τα εναπομείναντα συντηρούνταν ως επί το πλείστον σε εργαστήρια και εμπορικά καταστήματα ή πήγαιναν στο σχολείο.¹¹⁹

Η συσσώρευση όλων αυτών των ανθρώπων στα καταλύματα του Αργοστολίου δημιούργησε στην Επιτροπή εύλογη ανησυχία για την πολύ σοβαρή πιθανότητα εκδήλωσης επιδημικής ασθένειας,¹²⁰ πράγμα που θα έθετε σε μεγάλο κίνδυνο τη δημόσια υγεία γενικότερα. Γι' αυτό και ο πρόεδρος της Επιτροπής πρότεινε τη μεταφορά και εγκατάσταση όλων ή ανάλογου αριθμού από αυτούς σε κενά οικήματα εντός του ευρύχωρου και ευάερου, όπως το χαρακτήρισε στη σχετική με το θέμα αυτό συνεδρίαση της Επιτροπής, προαστίου του Κάστρου του Αγίου Γεωργίου. Οι δύο ιατροί-μέλη της Επιτροπής, Μηλιαρέσης και Ζερβός, συμμερίστηκαν απολύτως τους φόβους του προέδρου και η Επιτροπή αποφάσισε παμφηφεί την πρότασή του. Ο πρόεδρος ανέλαβε να ζητήσει από τον φρούραρχο τα εν λόγω οικήματα και οι δύο ιατροί να μεταβούν στο Κάστρο και να συντάξουν έκθεση σχετικά με την καταλληλότητά τους να φιλοξενήσουν τα γυναικόπαιδα, την οποία τελικά συνέταξαν και διαβίβασαν στον πρόεδρο της Επιτροπής, στις 13 Ιανουαρίου 1868, προσδιορίζοντας τα έξοδα

118. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδρίασις ΙΔ', 14-12-1867, όπου οι σχετικές αποφάσεις της Επιτροπής, προκειμένου να πειστούν οι συνδρομητές και να συγκεντρωθούν οι καθυστερούμενες συνδρομές. Βλ., επίσης, και *Η Σφήκα*, έτος Α', αρ. 15, 16-12-1867, όπου στη στήλη «Ανάκτα» αναφέρεται: «Η εδώ Επιτροπή για τους Κρητικούς παρακαλεί τους ολίγους, όπου δεν επλερώσανε ακόμη τη συνδρομή τους να την πλερώσουνε, αλλιώς είναι αναγκασμένη να προσφύγη στα νόμιμα μέσα και να δημοσιεύση τα ονόματά τους».

119. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Έκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 8.

120. Πρβλ. και *Έκθεσις της τε αμερικανοελληνικής επιτροπής και του Δόκτορος Σαμουήλ Γ. Χάου*, ό.π., σ. 18, όπου γίνεται αναφορά στο πρόβλημα της καθαριότητας και της υγιεινής από τη συγκέντρωση πολλών προσφύγων σε μικρούς και ανεπαρκείς χώρους.

επισκευών και τα αναγκαία για την επιτήρηση των προσφύγων που επρόκειτο να μεταφερθούν σε αυτά. Έτσι, στις 16 Ιανουαρίου 1868 ο πρόεδρος ζήτησε εγγράφως διά του νομάρχη από τον φρούραρχο την παραχώρηση των οικημάτων και την άδεια επισκευής τους.¹²¹ Το αίτημα, όμως, αυτό φαίνεται ότι δεν ικανοποιήθηκε εγκαίρως, αφού τον Ιούνιο του 1868 η εφημερίδα *Ο Σατανάς* ανέφερε ότι επιβεβαιώθηκε θανατηφόρα επιδημία ανεμοβλογιάς ανάμεσα στους πρόσφυγες, εξαιτίας της έλλειψης χώρου και της μεγάλης ζέστης, η οποία απειλούσε την υγεία όλων των κατοίκων του Αργοστολίου, και, επιδοκιμάζοντας τις ενέργειες της Επιτροπής, ζήτησε από τον νομάρχη να φροντίσει για την άμεση μεταφορά των Κρητών στο Κάστρο.¹²²

Το κυρίαρχο και μόνιμο, ωστόσο, ζήτημα για την Επιτροπή παρέμενε η εξασφάλιση των εξόδων συντήρησης και περιθαλψής των προσφύγων, που φάνταζε πρόβλημα άλυτο, αφού και τα έσοδά της, όπως προαναφέρθηκε, μειώθηκαν αισθητά και τα εισπραχθέντα από τον έκτακτο δασμό ποσά δεν ήταν αρκετά για να καλυφθούν οι ανάγκες των ανθρώπων αυτών. Παράλληλα, οι δαπάνες εξακολουθούσαν, με αποτέλεσμα η Επιτροπή να έρθει αντιμέτωπη με σοβαρά οικονομικά προβλήματα, καθώς τα έξοδα υπερέβαιναν κατά πολύ τα έσοδα.

Για την επίλυση του προβλήματος η Επιτροπή συνομολόγησε την 21η Δεκεμβρίου 1867 δάνειο 9.000 δραχμών με την Ιονική Τράπεζα, το οποίο θα εξοφλείτο σταδιακά με την πληρωμή του τετάρτου των εισπράξεων από τον έκτακτο δασμό. Με το δάνειο αυτό πληρώθηκαν εν μέρει οι πιστωτές που ήταν οι προμηθευτές της Επιτροπής, και αγοράσθηκαν ενδύματα και υποδήματα για τους πρόσφυγες.¹²³ Ενδεικτικά αναφέρεται έγγραφο του

121. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδρίασις ΙΣΤ', 11-1-1868. Βλ. επίσης και *Η Σφήκα*, έτος Α', αρ. 33, 27-4-1868, όπου σε άρθρο με τίτλο «Η Υγεία», αναφέρεται ότι, επειδή ενέσκηψε επιδημική νόσος στους Κρήτες πρόσφυγες στην Αθήνα, η κυβέρνηση έστειλε 2.000 με 3.000 άτομα στα Επτάνησα. Με την ευκαιρία θίγεται το ζήτημα του κινδύνου της δημόσιας υγείας στο Αργοστόλι από τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού προσφύγων σε συγκεκριμένο και περιορισμένο χώρο και τη βρομιά που εκεί επικρατούσε. Τονίζεται ότι ο χώρος είναι σε κεντρικό σημείο της πόλης, σε περιοχή περιπάτου και προτείνεται η μεταφορά τους στο Κάστρο, όπου υπάρχει ευρύχωρος χώρος.

122. *Ο Σατανάς*, έτος Α', αρ. 1, Κεφαλληνία, 4-6-1868, άρθρο με τίτλο «Τοπικά. Η Εθνική Γνώμη και ο Σατανάς».

123. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...], σ. 8-9 και στο ίδιο, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδρίασις ΙΓ', 14-12-1867.

ταμεία Κεφαλληνίας προς τον νομάρχη, σύμφωνα με το οποίο έως την 31η Ιουλίου 1868 είχε εισπραχθεί ως έκτακτος δασμός το ποσό των 23.392,87 δραχμών. Από το ποσό αυτό 5.848,21 δραχμές δόθηκαν στην Ιονική Τράπεζα για αποπληρωμή δόσης του συνομολογηθέντος δανείου και 17.544,64 δραχμές στους αρτοποιούς Διονύσιο Αντίππα του π. Στυλιανού και Παναγή Αρβανιτάκη του π. Σπυρίδωνος για χρέος 14.810,49 δραχμών.¹²⁴

Παρά το δάνειο, όμως, το οικονομικό έλλειμμα της Επιτροπής ανερχόταν σε 27.675 περίπου δραχμές, εκ των οποίων οι 15.000 δραχμές αποτελούσαν χρέος προς τους αρτοποιούς που χορηγούσαν άρτο στους πρόσφυγες. Η Επιτροπή, για να αντιμετωπίσει το έλλειμμα αυτό, απευθύνθηκε μέσω των αρμοδίων φορέων (δήμαρχος και νομάρχης) στο Υπουργείο των Εσωτερικών. Το Υπουργείο, αναγνωρίζοντας το πρόβλημα και την ανεπάρκεια των μέσων της Επιτροπής, έστειλε επιχορήγηση 5.000 δραχμών τον Φεβρουάριο του 1868 και υποσχέθηκε να δίνει μηνιαίως το ποσό αυτό.¹²⁵ Παράλληλα, διέταξε να σταματήσει πλέον η τροφοδοσία και να εφαρμοσθεί και στον Δήμο Κρανίων το μέτρο της χρηματοδοσίας, το οποίο εφαρμοζόταν και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Σύμφωνα με το μέτρο αυτό, δίνονταν σε κάθε ενήλικο πρόσφυγα 40 και σε κάθε ανήλικο 20 λεπτά αντίστοιχα, ενώ δεν δινόταν κανένα χρηματικό ποσό στους ενήλικους πρόσφυγες που ήταν ικανοί να εργασθούν. Το Υπουργείο όρισε, επίσης, να αποστέλλεται ονομαστικός κατάλογος προς τον ταμεία, για να δικαιολογεί τα προπληρωμένα εντάλματα, και αντίγραφο του καταλόγου στον νομάρχη και στο Υπουργείο.¹²⁶

124. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, Θυρίδα Α, φάκ. 3, Α/7, υποφάκ. 1, 1868: το υπ' αρ. 594/26-8-1868 έγγραφο του ταμεία προς τον νομάρχη.

125. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 5004/17-2-1868 έγγραφο του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας. Άλλωστε, είχε προηγηθεί η ψήφιση του Νόμου ΣΝΓ/1867 (ΦΕΚ αρ. 74/20-12-1867) «Περί χορηγίας εκτάκτου πιστώσεως Δραχ. 400.000 εις το Υπουργείον των Εσωτερικών επί της χρήσεως 1867», σύμφωνα με τον οποίο η έκτακτη αυτή πίστωση καταλογιζόταν στο ειδικό Κεφάλαιο 13, «Συνδρομαί προσφύγων».

126. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 9. Βλ. επίσης στο ίδιο, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδριάσεις ΙΘ', 11-4-1868 και ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, Θυρίδα Α, φάκ. 3, Α/7, υποφάκ. 1, 1868: το υπ' αρ. 12707/7-5-1868 έγγραφο του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας. Ακόμη βλ. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, ό.π.: η υπ' αρ. 35/2-3-1868 εγκύκλιος του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τους νομάρχες και επάρχους του κράτους, «Περί συντηρήσεως μόνο των αδυνάτων μελών των προσφύγων Κρητών», και στο ίδιο, η υπ' αρ. 132/16-9-

Ο νομάρχης, με έγγραφό του προς τον Δήμο Κρανίων, τόνισε την ανάγκη συμμόρφωσης της Επιτροπής με τις διαταγές του Υπουργείου σχετικά με τα ποσά του σιτηρέσιου (40 λεπτά και 20 λεπτά αντίστοιχα), το οποίο έπρεπε να δίνεται πάντοτε επί τη βάσει διπλού ονομαστικού καταλόγου,¹²⁷ παρά το ότι είχε προηγηθεί έγγραφο του νομάρχη προς το Υπουργείο των Εσωτερικών με το οποίο ζητείτο η αύξηση του σιτηρέσιου σε 50 λεπτά για τους ενήλικες και 25 λεπτά για τα ανήλικα παιδιά.¹²⁸

Η Επιτροπή πιεζόμενη από τις εξελίξεις και συνειδητοποιώντας τη δυσχερέστατη θέση στην οποία είχε περιέλθει, υπέβαλε στις 11 Απριλίου 1868 την παραίτησή της στο Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Κρανίων. Οι λόγοι που την οδήγησαν σε αυτήν την επιλογή ήταν α) η αδυναμία της, λόγω της κακής οικονομικής της κατάστασης, να εξοφλήσει τους οφειλέτες της, β) η άρνησή της να παραδεχθεί και να εφαρμόσει το μέτρο της χρηματοδοσίας, επειδή ήταν ήδη δεσμευμένη απέναντι στους αρτοποιούς και επειδή έκρινε ότι εφαρμόζοντας το μέτρο αυτό έθετε σε πιθανό κίνδυνο τις γυναίκες που θα αναγκάζονταν να περιφέρονται σε αναζήτηση τροφίμων. Με τον τρόπο αυτό καταδίκαζε σε ασιτία μεγάλο αριθμό προσφύγων που ήταν μεν ικανοί για εργασία παρέμεναν, όμως, άνεργοι λόγω της δυσκολίας εύρεσης εργασίας –που ίσχυε ακόμη και για τους εντοπίους εργάτες¹²⁹ και γ) η απόφασή της να μην επιβαρύνει ούτε τον εαυτό της ούτε το Δημοτι-

1868 εγκύκλιος του Υπουργείου των Εσωτερικών, «Περί της χρήσεως των εκ του εκτάκτου δασμού προς περίθαλψιν των Κρητών ειπραττομένων χρημάτων», όπου εντοπίζονται προβλήματα στην οικονομική διαχείριση των αρμόδιων επιτροπών ανά την Ελλάδα.

127. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασίλειον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, ό.π.: το υπ' αρ. 2254/30-4-1868 έγγραφο του νομάρχη Κεφαλληνίας προς τον Δήμο Κρανίων.

128. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 1896/16-4-1868 έγγραφο του νομάρχη Κεφαλληνίας προς το Υπουργείο των Εσωτερικών.

129. Πρβλ. και *Έκθεσις της τε αμερικανοελληνικής επιτροπής και του Δόκτορος Σαμουήλ Γ. Χάου*, ό.π., σ. 16-18, όπου αναφέρονται οι δυσκολίες των προσφύγων να βρουν εργασία στις περιοχές που είχαν εγκατασταθεί, και η προσπάθεια του Χάου που με τη βοήθεια κυριών συνέστησε σχολεία, στα οποία οι γυναίκες και τα παιδιά μάθαιναν να ράβουν, προκειμένου να απασχοληθούν σε βιοτεχνίες ενδυμάτων. Επίσης, βλ. Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, αρ. 37, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 2002, σ. 44, όπου γίνεται αναφορά στη μαζική εγκατάσταση κυνηγημένων Κρητών προσφύγων στον Πειραιά το 1867-1868, κατά τη διάρκεια της κρητικής επανάστασης, και στη δυνατότητα των γυναικών προσφύγων να βρουν δουλειά στα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας του Πειραιά, λόγω της παράδοσής τους στις υφαντικές τέχνες.

κό Συμβούλιο συνάπτοντας ένα ακόμη δάνειο με την Ιονική Τράπεζα.¹³⁰

Η παραίτηση της Επιτροπής απασχόλησε το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Κρανίων στη συνεδρίαση της 14ης Αυγούστου 1868. Ο δήμαρχος ως πρόεδρος της παραιτηθείσας Επιτροπής εξέθεσε τους λόγους που τους είχαν οδηγήσει να ακολουθήσουν την τακτική της τροφοδοσίας στην περίθαλψη και τη διατροφή των προσφύγων, και να καταφύγουν στην ανάγκη των πιστώσεων προς τους καταστηματάρχες και αρτοποιούς της πόλης, γεγονός που όξυνε τις οικονομικές δυσχέρειες και διπλασίασε το έλλειμμα, σε συνδυασμό με τη μείωση των εσόδων που οδήγησε ουσιαστικά στην απόφαση της παραίτησης.¹³¹

Το Δημοτικό Συμβούλιο δεν έκανε δεκτή την παραίτηση της Επιτροπής. Αντιθέτως, εκθείασε τον ζήλο και την αυταπάρηση των μελών της στην εκτέλεση των καθηκόντων τους, παρά τον ακούσιο διορισμό τους, και τόνισε ιδιαίτερα την αποκλειστική ευθύνη της Επιτροπής για τη διαχείριση των χρημάτων που εισπράττονταν από την επιβολή του έκτακτου δασμού για τους πρόσφυγες. Αποφάσισε, συνεπώς, να προσκαλέσει την Επιτροπή να εξακολουθήσει για λίγο ακόμη το έργο της, ώστε να εξοφλήσει τα χρέη που βάρυναν τη διαχείρισή της και ακολούθως να διαβιβάσει τα έγγραφα της διαχείρισης, για να κατατεθούν στο Δημαρχείο. Αποφάσισε, επίσης, να παραταθεί η επιβολή του επιπρόσθετου υπέρ των Κρητών φόρου μέχρι το τέλος του Δεκεμβρίου του 1868, ώστε η Επιτροπή διαχειριζόμενη τα συγκεντρωθέντα ποσά να εξοφλήσει τα χρέη της προς τους διάφορους προμηθευτές. Παράλληλα, αποφάσισε να συστηθεί από τον δήμαρχο και να εγκριθεί από τη Νομαρχία νέα Επιτροπή, η οποία να έχει τη δυνατότητα να λειτουργεί ανεξάρτητα από την προηγούμενη και να συντηρεί τους πρόσφυγες με την τακτική της χρηματοδοσίας από το χορηγούμενο από την κυβέρνηση βοήθημα.¹³²

Με έγγραφό του προς τον νομάρχη (11-5-1868) ο Δήμος Κρανίων διαβίβασε τα Πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου σχετικά με τη μη αποδοχή της παραίτησης της Επιτροπής και την ανάγκη της παρατάσεως του δα-

130. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, φυλλάδιο ια', «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής [...]», σ. 9-10 και στο ίδιο, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδριάσεις ΙΘ', 11-4-1868.

131. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, Θυρίδα Α, φάκ. 3, Α/7, υποφάκ. 1, 1868: τα Πρακτικά τής κατά την 18-4-1868 Συνεδρίασης του Δημοτικού Συμβουλίου Κρανίων.

132. Στο ίδιο, τα Πρακτικά της κατά την 18-4-1868 Συνεδρίασης του Δημοτικού Συμβουλίου Κρανίων.

σμού για την πληρωμή των υποχρεώσεων προς τους προμηθευτές.¹³³

Ο νομάρχης είχε ήδη στείλει έγγραφο (30-4-1868) προς το Δημοτικό Συμβούλιο Κρανίων για τον διορισμό νέας Επιτροπής,¹³⁴ σύμφωνα με σχετικό έγγραφο του Υπουργείου των Εσωτερικών προς αυτόν, στο οποίο αναφέρονταν τα σχετικά με την περιθάλψη των Κρητών προσφύγων (Ν. ΣΜΓ/1867) και ζητείτο από τη διοικητική αρχή να προκαλέσει το σχετικό Ψήφισμα στο Δημοτικό Συμβούλιο για την αντικατάσταση της παραιτηθείσης Επιτροπής.¹³⁵ Παρά ταύτα, με έγγραφό του προς το Υπουργείο των Εσωτερικών (7-5-1868) ο νομάρχης εξέθετε τη δυσκολία για τον διορισμό νέας Επιτροπής, αφού το Δημοτικό Συμβούλιο Κρανίων δεν αποδεχόταν την παραίτηση της προηγούμενης.¹³⁶

Ακολούθως, το Υπουργείο των Εσωτερικών με έγγραφό του προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας (31-7-1868) απέρριψε το αίτημα να μη γίνει δεκτή η αίτηση παραίτησης της πρώτης Επιτροπής για τους πρόσφυγες, επειδή οι λόγοι της εφέσεως θεωρούνταν ανυπόστατοι και αβάσιμοι, καθώς η Επιτροπή παραιτήθηκε, διότι δεν θέλησε να συμμορφωθεί με τα κεκανονισμένα και με τις διαταγές του Υπουργείου για τη χορήγηση του σιτηρεσίου. Επίσης, το Υπουργείο τόνισε το γεγονός ότι η υπηρεσία της παραιτηθείσης Επιτροπής δεν ήταν υποχρεωτική και επομένως είχε τη δυνατότητα να παραιτηθεί, κυρίως διότι δεν έδωσε λογαριασμούς διαχείρισεως, ως όφειλε. Το Υπουργείο, συνεπώς, ζήτησε να κληθεί το Δημοτικό Συμβούλιο για να εκλέξει νέα Επιτροπή, η οποία και θα αναλάμβανε τη διαχείριση και θα ζητούσε τη λογοδοσία της προηγούμενης.¹³⁷

133. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, ό.π.: το υπ' αρ. 943/11-5-1868 έγγραφο του Δήμου Κρανίων προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας και το υπ' αρ. 1274/25-6-1868 έγγραφο του Δήμου Κρανίων προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας, με το οποίο ο δήμαρχος εκφράζει εκ νέου τη διαφωνία του για τον διορισμό της νέας Επιτροπής σε αντικατάσταση της παραιτηθείσης.

134. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 2229/30-4-1868 έγγραφο του νομάρχη Κεφαλληνίας προς τον Δήμο Κρανίων.

135. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 11756/7-5-1868 έγγραφο του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας και το υπ' αρ. 17705/20-6-1868 έγγραφο του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τον νομάρχη Κεφαλληνίας, με το οποίο ζητείται να διαταχθεί αρμοδίως το Δημοτικό Συμβούλιο Κρανίων να εκλέξει νέα Επιτροπή σε αντικατάσταση της παραιτηθείσης. Σε περίπτωση άρνησης, ο νομάρχης διατάσσεται να κάνει χρήση της πειθαρχικής εξουσίας που του δίνει ο νόμος έναντι των δημοτικών συμβούλων.

136. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 2229/7-5-1868 έγγραφο του νομάρχη Κεφαλληνίας προς το Υπουργείο των Εσωτερικών.

137. Στο ίδιο, το υπ' αρ. 19745/31-7-1868 έγγραφο του Υπουργείου των Εσωτερικών προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας. Βλ. επίσης και *Εθνική Γνώμη*, έτος Α', αρ. 5.

Το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Κρανίων, μετά από αυτές τις εξελίξεις, συνέταξε το υπ' αρ. 200/31-10-1868 Ψήφισμά του.¹³⁸ Σύμφωνα με αυτό, λαμβάνοντας υπ' όψιν α) ότι η συντήρηση των προσφύγων Κρητών απαιτούσε ιδιαίτερη μέριμνα που υπαγόρευε τον διορισμό νέας Επιτροπής, β) ότι η πρώην διαχείριση ήταν βεβαρημένη από χρέη σε διάφορους προμηθευτές τροφών και άλλων ειδών, τα οποία ήταν ανάγκη να πληρωθούν όσον το δυνατόν γρηγορότερα από τον ήδη εισπραττόμενο στο Εγχώριο Ταμείο κρητικό δασμό, και γ) ότι οι πληρωμές αυτές καθυστερούσαν για πολλούς μήνες και επομένως δίκαια παρίστατο η ανάγκη της απότισης του αναλογούντος τόκου, αποφάσισε τον διορισμό νέας εξαμελούς Επιτροπής.¹³⁹

Τη νέα Επιτροπή, που αντικατέστησε την παραιτηθείσα, αποτελούσαν ο δήμαρχος, ο ιερέας Κωνσταντίνος Μωραΐτης, ο Σπυρίδων Πιτσαμάνος, ο Σπυρίδων Μαρκέτος, ο Ανδρέας Μομφερράτος και ο Ιωάννης Σ. Μομφερράτος. Η νέα αυτή Επιτροπή αναλάμβανε την υποχρέωση να εξοφλήσει όσο το δυνατόν γρηγορότερα τα οφειλόμενα της προηγούμενης, και μάλιστα με τόκο 8% από την ημέρα της παραιτήσεως της πρώην Επιτροπής, με την επίδειξη αποδείξεων από πλευράς των δικαιούχων.¹⁴⁰

Η νέα Επιτροπή, ο διορισμός της οποίας εγκρίθηκε από τον νομάρχη, διαχειριζόταν τα διατιθέμενα σε αυτήν χρήματα σύμφωνα με τον νόμο, εξοφλούσε τα οφειλόμενα με τόκο 8%, χορηγούσε χρηματικό σιτηρέσιο 40 και 20 λεπτά στους πρόσφυγες, σύμφωνα με τα κεκανονισμένα, πλήρωνε τυχόν ενοίκια, φάρμακα κ.λπ., προμήθευε τα αναγκαία ενδύματα, σκευή, σκεπάσματα κ.λπ., όλα βάσει ονομαστικού καταλόγου, και δεν επιτρεπό-

Κεφαλληνία, 7-6-1868, στη στήλη «Διάφορα» αναφέρεται ότι η παραιτηθείσα Επιτροπή αρκετούς μήνες μετά την παραίτησή της δεν είχε ακόμη λογοδοτήσει για τις πράξεις της, μολονότι έχει πολλάκις προσκληθεί. Βεβαίως, πρέπει να επισημανθεί ότι η Επιτροπή τελικά λογοδότησε δημοσιεύοντας κείμενο με τίτλο «Εκθεσις της πρώην Κρητικής Επιτροπής περί των ενεργειών της προς συντήρησιν των εδώ προσφύγων Κρητικών οικογενειών», το οποίο υπογράφει ο γραμματέας της Π. Βεργωτής και στο οποίο συχνά παραπέμπουμε στην παρούσα εργασία.

138. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασίλειον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, ό.π.: το υπ' αρ. 200/31-10-1868 Ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου Κρανίων. Το Ψήφισμα διαβιβάζεται στη Νομαρχία με το υπ' αρ. 2175/5-11-1868 έγγραφο του δημάρχου Κρανίων, στο οποίο σημειώνεται ότι δεν κρινόταν αναγκαίος ο διορισμός νέας Επιτροπής, διότι, όπως ήδη η Νομαρχία γνώριζε, υπήρχε η προηγούμενη, η οποία συντηρούσε τις προσφυγικές οικογένειες παρέχοντας το κεκανονισμένο σιτηρέσιο.

139. ΓΑΚ- Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασίλειον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, ό.π.: το υπ' αρ. 200/31-10-1868 Ψήφισμα του Δημοτικού Συμβουλίου Κρανίων.

140. Στο ίδιο.

ταν να συνάπτει δάνεια ούτε να διαβιβάζει στη Νομαρχία μέσω Δήμου τα έξοδα της διαχειρίσεώς της.¹⁴¹

Στη νέα αυτή Επιτροπή παραδόθηκαν από τον ταμία Κεφαλληνίας 29.080,37 δραχμές, που προέρχονταν από τις εισπράξεις υπέρ των Κρητών, καθώς και ένα χρεωστικό της προηγούμενης Επιτροπής προς την Ιονική Τράπεζα, 6.775,61 δραχμές, σύμφωνα με απόδειξη της Τράπεζας, δηλαδή μετρητά 22.304,76 δραχμές.¹⁴²

Εν τω μεταξύ στην Κρήτη η κατάσταση ομαλοποιείτο και επιδιωκόταν πολιτική λύση του προβλήματος. Μετά τον Ομέρ πασά είχε σταλεί (5-9-1867) ο μεγάλος βεζίρης Ααλή πασάς με τον νέο διοικητικό οργανισμό του νησιού, γνωστό ως «Οργανικό Νόμο» ή «Οργανικό Κανονισμό», που θεωρείται το κυριότερο θετικό αποτέλεσμα του κρητικού αγώνα, αφού υποσχόταν την εισαγωγή ενός συστήματος περιορισμένης αυτοδιοίκησης.¹⁴³

Υπό το βάρος των εξελίξεων, από τον Ιούνιο του 1868 η επανάσταση είχε αρχίσει να μπαίνει σε περίοδο κάμψης και να οδεύει προς τη λήξη της. Η συνεχιζόμενη έλλειψη πολεμοφοδίων, ύστερα από τον συστηματικότερο αποκλεισμό των παραλίων του νησιού, είχε ως αποτέλεσμα τη διάλυση πολλών επαναστατικών σωμάτων και την υποταγή («μούτισμα») των κατοίκων των πεδινών περιοχών.¹⁴⁴

Δυσάρεστη εξέλιξη ήταν η αναφορά, πλαστή σε μεγάλο βαθμό, πολλών χριστιανών προς τον σουλτάνο για την επάνοδο στην Κρήτη των οικογενειών τους, που βρίσκονταν στην Ελλάδα, γεγονός που εκμεταλλεύθηκε η Πύλη για να δηλώσει ότι η ηρεμία είχε αποκατασταθεί στο νησί.¹⁴⁵

Στην Κεφαλονιά η Επιτροπή για τους πρόσφυγες του Δήμου Κρανίων ασχολήθηκε με το θέμα αυτό στη συνεδρίαση ΙΗ΄ της 18ης Μαρτίου 1868, λαμβάνοντας υπ΄ όψιν έγγραφο του Υπουργείου των Εσωτερικών, με το οποίο διαβιβαζόταν η από 8 Νοεμβρίου / 28 Δεκεμβρίου έντυπη αναφορά προς τον σουλτάνο. Η αναφορά αυτή εστάλη στην Επιτροπή για να εξακριβωθεί αν υπήρχαν στην Κεφαλονιά οικογένειες από αυτές που την είχαν υπογράψει και οι οποίες είχαν μεταφερθεί στην Ελλάδα χωρίς τη θέ-

141. Στο ίδιο, το υπ΄ αρ. 5685/16-9-1868 έγγραφο του νομάρχη Κεφαλληνίας προς τον Δήμο Κρανίων.

142. Στο ίδιο, το υπ΄ αρ. 760/22-9-1868 έγγραφο του ταμία προς την Β. Νομαρχίαν Κεφαλληνίας.

143. *ΙΕΕ*, σ. 276-277.

144. Στο ίδιο, όπου περιγράφονται τα γεγονότα της κάμψης και της λήξης της επανάστασης.

145. Στο ίδιο, σ. 273.

λησή τους. Την εξακριβωση και επαλήθευση εκ μέρους της Επιτροπής ανέλαβαν τα μέλη της Ζερβός και Δαβής, οι οποίοι, μετά το πέρας της έρευνάς τους, υπέβαλαν στον πρόεδρο της Επιτροπής σχετική έκθεση. Στην έκθεση αναφερόταν ότι μόνο δύο από τις οικογένειες που είχαν υπογράψει την αναφορά προς τον σουλτάνο, βρίσκονταν στην Κεφαλονιά. Οι οικογένειες αυτές διέφευσαν τους ισχυρισμούς του σουλτάνου δηλώνοντας ότι τον Ιούλιο του 1867 ελεύθερα επιβιβάστηκαν σε ευρωπαϊκά ατμόπλοια και μεταφέρθηκαν στον Πειραιά και από εκεί με ελληνικά ατμόπλοια έφτασαν στην Κεφαλονιά και ότι ουδέποτε επιθύμησαν να επανέλθουν στην Κρήτη και ούτε επρόκειτο να το ζητήσουν για όσο διάστημα η πατρίδα τους παρέμενε μακριά από το ελεύθερο κομμάτι του έθνους τους και δεν απαλλασσόταν από τον ζυγό των βαρβάρων. Επιπροσθέτως, σημειωνόταν ότι όλοι οι Κρήτες πρόσφυγες στην Κεφαλονιά άκουσαν με απορία και αγανάκτηση τους ισχυρισμούς της Υψηλής Πύλης. Η έκθεση αυτή διαβιβάστηκε στο Υπουργείο των Εσωτερικών μέσω του νομάρχη Κεφαλληνίας, συνοδευόμενη από όλες τις σχετικές πληροφορίες.¹⁴⁶

Στην πραγματικότητα η συνεχής πίεση που υφίσταντο, οι απατηλές υποσχέσεις και οι απειλές ακόμη των αρχών για δήμευση των περιουσιών τους, είχαν οδηγήσει πολλές οικογένειες Κρητών προσφύγων να επιστρέψουν στο νησί τους.¹⁴⁷ Η επάνοδος αυτή των γυναικοπαίδων αναμφίβολα επιτάχυνε και το τέλος της επανάστασης.¹⁴⁸

Στο πλαίσιο των διπλωματικών διαβουλεύσεων και πρωτοβουλιών για τη λύση του κρητικού ζητήματος, μετά την παραχώρηση του Οργανικού Νόμου, η Πύλη με τελεσίγραφο της προς την ελληνική κυβέρνηση στις 29 Νοεμβρίου 1868 ζητούσε, ανάμεσα στα άλλα, να επιτραπεί στους Κρητικούς που βρίσκονταν στην Ελλάδα ως πρόσφυγες να επιστρέψουν στην Κρήτη και να τους δοθεί κάθε δυνατή συμπαραστάση σε περίπτωση που κάποιος επιχειρούσε να τους εμποδίσει.¹⁴⁹

Επίσης, στη Διάσκεψη των Παρισίων (Δεκέμβριος 1868 – Ιανουάριος

146. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Ιδιωτικό Αρχείο Π. Βεργωτή, φάκ. 3, «Πρακτικά της Επιτροπής», Συνεδριάσεις ΙΗ', 18-3-1868.

147. *Η Σφήκα*, έτος Α', αρ. 46, Αργοστόλιον, 13-9-1868, όπου στη στήλη «Ανάκατα» αναδημοσιεύεται είδηση από τον *Πρωινό Κήρυκα* σχετικά με την επιστροφή στην Κρήτη οικογενειών προσφύγων, οι συγγενείς των οποίων κατοικούσαν μέσα στα φρούρια που είχαν δημιουργηθεί στο νησί από τους Τούρκους. Η εφημερίδα αναφέρει ότι αυτούς τους συγγενείς «η τουρκική κυβέρνηση πειθανάγκασεν να γράψωσιν εις τας οικογενείας των ενταύθα όπως επανακάμψωσιν εις Κρήτην».

148. *ΙΕΕ*, σ. 275.

149. *ΙΕΕ*, σ. 286 και Νικολάος Β. Τωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 16-17.

1869) οι Δυνάμεις αποφάσισαν ότι η ελληνική κυβέρνηση θα έπρεπε να υιοθετήσει κάποιες αρχές στην πολιτική της, μία εκ των οποίων ήταν και η διευκόλυνση της επιστροφής στην Κρήτη των οικογενειών που επιθυμούσαν να γυρίσουν στο νησί.¹⁵⁰

Πράγματι, η επίσημη πολιτεία ανταποκρίθηκε στις απαιτήσεις της Τουρκίας, μολονότι το ζήτημα της επανόδου των οικογενειών των πρόσφυγων στην Κρήτη υπό αυτές τις συνθήκες προκαλούσε μεγάλες αντιδράσεις τόσο ανάμεσα στους Κρήτες που παρέμεναν στην Ελλάδα ως πρόσφυγες, όσο και στον υπόλοιπο ελληνικό λαό. Όσοι εξέφραζαν την επιθυμία επανόδου στο νησί χαρακτηρίζονταν από τους υπόλοιπους πρόσφυγες ως προδότες του κρητικού αγώνα και υφίσταντο λεκτική και σωματική βία.¹⁵¹

Ανάλογα γεγονότα συνέβησαν και στην Κεφαλονιά. Στις εφημερίδες του νησιού καταγράφονται λεπτομερώς τα γεγονότα που συνόδευσαν την επάνοδο στην Κρήτη της οικογένειας του Χαντζή Μιχάλη Γεωργιλά από την επαρχία Κισιάμου, η οποία φαίνεται ότι διέμενε στην Ιθάκη.¹⁵² Συγκεκριμένα, στην εφημερίδα *Η Σφήκα*, στο φύλλο της 19ης Οκτωβρίου 1868, αναφέρεται ότι προ δύο περίπου μηνών ο προξενικός πράκτορας της οθωμανικής κυβέρνησης στην Κεφαλονιά επισκέφθηκε τα καταλύματα των Κρητών και παρέδωσε σε διάφορους πρόσφυγες επιστολές, τις οποίες είχαν δέχθει στείλει συγγενείς τους και με τις οποίες τους καλούσαν να επιστρέψουν στο νησί. Όταν οι Κρήτες εξακρίβωσαν ότι οι επιστολές ήταν πλαστές, τις ξέσχισαν και τον απέπεμψαν κακήν κακώς εκτοξεύοντας παράλληλα απειλές κατά της σωματικής του ακεραιότητας σε περίπτωση που θα επαναλάμβανε παρόμοιες ενέργειες. Ο πράκτορας, όμως, εκμεταλλευόμενος την επίσημη πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης, απευθύνθηκε στον νομάρχη και, αφού εξασφάλισε την κρατική προστασία, έπεισε τον Χαντζή Μιχάλη Γεωργιλά να ζητήσει να επιστρέψει με την οικογένειά του στην Κρήτη. Την ημέρα που ορίστηκε η αναχώρησή τους, οι υπόλοιποι Κρήτες πρόσφυγες, με τους οποίους συνενώθηκε και μεγάλο πλήθος εντοπίων, πορεύθηκαν προς το Προξενείο με σκοπό να αποδοκιμάσουν τον προδότη κατά την έξοδό του από αυτό. Προκειμένου να αποφευχθούν εκδηλώσεις βίας κατά της συγκεκριμένης οικογένειας και να καταστεί δυνατόν αυτή να επιβιβασθεί στο ατμόπλοιο και να αναχωρήσει, κινητοποιήθηκαν όλες οι αρχές του τόπου, πολιτικές και αστυνομικές, και αποφασίστηκε να μη διστάσουν να ανοίξουν πυρ κατά των πολιτών και των Κρητών που θα

150. *ΙΕΕ*, σ. 287 και Νικολάος Β. Τωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 17-18.

151. *Η Σφήκα*, έτος Α', αρ. 46, Αργοστόλιον, 13-9-1868.

152. *Η Σφήκα*, έτος Β', αρ. 49, 5-10-1868.

έφεραν κάποιο εμπόδιο στην αναχώρηση. Τελικά, εφαρμόστηκε το σχέδιο που είχε εκπονηθεί, και η οικογένεια αναχώρησε από την Κεφαλονιά υπό την προστασία του στρατού, της χωροφυλακής και αόπλων αστυνομικών κληττήρων, οι οποίοι είχαν εκ των προτέρων αρνηθεί να σηκώσουν τα όπλα τους κατά των συμπολιτών τους. Η επιβίβασή της, μάλιστα, στο ατμόπλοιο έγινε με τρόπο πανηγυρικό, αφού προπορεύονταν της πομπής σάλπιγγες. Οι Αργοστολιώτες είχαν παρακινήσει τους Κρήτες πρόσφυγες να μην παραβρεθούν στη σκηνή, αναλαμβάνοντας οι ίδιοι να εκφράσουν τη λαϊκή δυσαρέσκεια έναντι της κυβέρνησης και να υπερασπιστούν την πληγωμένη τους εθνική υπερηφάνεια.¹⁵³ Έτσι, επετεύχθη η αναχώρηση της συγκεκριμένης οικογένειας από την Κεφαλονιά, μολοντί είχε ματαιωθεί αρκετές φορές με τη λαϊκή παρέμβαση και οργή.¹⁵⁴

Μετά τον τερματισμό της επανάστασης και τη σύγκληση της Διάσκεψης των Παρισίων, μια Επιτροπή από επτά Κρήτες παρουσιάστηκε την 30ή Ιανουαρίου / 11η Φεβρουαρίου 1869 στον Γάλλο πρεσβευτή στην Αθήνα αντιπροσωπεύοντας περίπου 13.000-15.000 πρόσφυγες συμπατριώτες τους και του δήλωσαν ότι επιθυμούσαν να επιστρέψουν στις οικίες τους, αλλά συγχρόνως επιθυμούσαν και να τους δοθούν εγγυήσεις από την τουρκική κυβέρνηση τόσο για την προσωπική τους ασφάλεια όσο και για τις ιδιοκτησίες τους. Ταυτόχρονα, του παρέδωσαν σχετική αίτηση προς τη γαλλική κυβέρνηση. Παράλληλα, κατά τη διάρκεια της Διασκέψεως, στη συνεδρίαση της 6ης / 18ης Φεβρουαρίου 1869, ανανεώθηκε από την οθωμανική κυβέρνηση η διαβεβαίωση ότι οι Κρήτες πρόσφυγες που βρίσκονταν στην Ελλάδα κατά την επιστροφή τους στην Κρήτη ούτε θα διώκονταν ούτε θα παρενοχλούνταν με κάποιο τρόπο, λόγω της συμμετοχής τους στην επανάσταση. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, συνεπώς, άρχισε η μαζική επάνοδος των Κρητών προσφύγων στις εστίες τους. Η μεταφορά τους γινόταν με πλοία των Δυνάμεων και με ελληνικά ιστιοφόρα ναυλωμένα από προξενικούς υπαλλήλους της Πύλης για τον σκοπό αυτόν. Έτσι, έως τα μέσα Απριλίου του 1869 δεν βρίσκονταν στην Ελλάδα παρά 12.000 πρόσφυγες και εντός δεκαπενθημέρου υπολογιζόταν ότι ο επαναπατρισμός τους θα ολοκληρωνόταν. Είχε, μάλιστα, ανακοινωθεί σε όσους είχαν

153. *Η Σφήκα*, έτος Β', αρ. 51, 19-10-1868. Τα ίδια γεγονότα περιγράφονται επίσης και σε άλλες τοπικές εφημερίδες, σχολιασμένα με τον ίδιο τρόπο. Βλ. ενδεικτικά *Η Θέμις*, έτος Γ', αρ. 88, Κεφαλληνία, 19-10-1868 και *Το Δίκαιον*, έτος Α', αρ. 45, 20-10-1868. (Εδώ ο οικογενειάρχης αναφέρεται ως Γκελγιλάς. Δεν μπόρεσα να διευκρινίσω αν πρόκειται για το ίδιο ή για διαφορετικό πρόσωπο.)

154. *Η Σφήκα*, έτος Β', αρ. 49, 5-10-1868.

μείνει πίσω να επισπεύσουν την αναχώρησή τους, διότι εντός ολίγου θα διακόπτονταν τα ταξίδια προς την Κρήτη.¹⁵⁵

Στο πλαίσιο των ενεργειών αυτών, συντελέστηκε και η αναχώρηση των Κρητών προσφύγων από την Κεφαλονιά και η επάνοδός τους στην Κρήτη. Με έγγραφό της προς τον νομόρχη Κεφαλληνίας, με ημερομηνία 6 Μαΐου 1869, η Επιτροπή για τους πρόσφυγες προσκόμισε ονομαστικό κατάλογο των εναπομείναντων στο νησί Κρητών, ο αριθμός των οποίων ανερχόταν σε 369 άτομα. Επιπλέον, διέμεναν ακόμη στο νησί τρία άτομα, τα ονόματα των οποίων είχαν συμπεριληφθεί στον κατάλογο των ήδη αναχωρησάντων. Αυτοί συντηρούνταν από ιδιώτες.

Έτσι, εξέλιπε σιγά σιγά και ο λόγος ύπαρξης της Επιτροπής για τους πρόσφυγες, η διατήρηση της οποίας θεωρείτο πλέον περιττή, επομένως κλήθηκε να αποδώσει λογαριασμό της διαχείρισής της στο Δημοτικό Συμβούλιο Κρανίων, σύμφωνα με την υπ' αρ. 88/30-5-1869 εγκύκλιο του Υπουργείου των Εσωτερικών.¹⁵⁶

Μετά από την εγκύκλιο αυτή δεν εντοπίζονται στο αρχειακό υλικό της Νομαρχίας Κεφαλληνίας άλλες πληροφορίες για τους Κρήτες πρόσφυγες στον νομό, εκτός από ένα διαβιβαστικό έγγραφο του νομόρχη προς το Υπουργείο των Εσωτερικών, με ημερομηνία 4 Ιουνίου 1871, με το οποίο διαβιβαζόταν αναφορά του έπαρχου Ιθάκης, που αφορούσε τους περιθαλπομένους στο νησί Κρήτες. Η αναφορά, δυστυχώς, δεν σώζεται και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σε ποια ακριβώς χρονική περίοδο αναφερόταν και αν υπήρχαν ακόμη το 1871 Κρήτες πρόσφυγες στην Ιθάκη.

Είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι κατά την περίοδο 1866-1869, κατά την οποία βεβαιώνεται ύπαρξη Κρητών προσφύγων στον νομό Κεφαλληνίας, καταβλήθηκε από τις αρχές, σε τοπικό και κεντρικό επίπεδο, αλλά και από τους κατοίκους των νησιών σημαντική προσπάθεια για τη συντήρηση και την περίθαλψή τους. Αρχικά, η ευθύνη της περίθαλψης και της συντήρησης των προσφύγων βάρυνε την τοπική αυτοδιοίκηση και τους κατοίκους του νησιού, οι οποίοι ανταποκρίθηκαν όσο καλύτερα μπορούσαν, με δεδομένες τις έκτακτες δυσκολίες και τα δυσεπίλυτα προβλήματα που

155. Ιωάννου Π. Μαμαλάκη, *ό.π.*, σ. 458-459.

156. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Κεφαλληνίας, Βασιλείον της Ελλάδος, Αρχείο Νομαρχίας Κεφαλληνίας, Θυρίδα Α, φάκ. 3, Α/7, υποφάκ. 1, 1868, αρ. εγγράφου 105: η υπ' αρ. 88/30-5-1869 εγκύκλιος του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τους νομάρχες και επάρχους του κράτους, «Περί αποδόσεως λογαριασμών της διαχειρίσεως εν γένει των επί των προσφύγων Κρητικών οικογενειών επιτροπών».

και οι ίδιοι αντιμετώπιζαν εξαιτίας του καταστροφικού σεισμού του 1867. Η ανταπόκρισή τους αυτή ήταν βεβαίως αποτέλεσμα της ανθρώπινης ευαισθησίας προς τον πάσχοντα συνάνθρωπο, όπως συνέβη σε κάθε περίπτωση προσφυγιάς στη νεώτερη ελληνική ιστορία, αλλά και όπως ακριβώς συμβαίνει και στις μέρες μας με τις χιλιάδες των προσφύγων από την εμπόλεμη περιοχή της Συρίας, που καταφθάνουν στα ελληνικά νησιά του Αιγαίου εξαθλιωμένοι από τον πόλεμο και την εκμετάλλευση των δουλεμπόρων. Ήταν, επίσης, αποτέλεσμα του πατριωτισμού και του υψηλού εθνικού φρονήματος, που διέκρινε τους πρόσφατα ενωμένους στον εθνικό κορμό Επτανησίους.